

ANADOLU'DA "ERAMİNE-İ ACEM"İ HARİTALANDIRMAK: YOLLAR, HANLAR, MALLAR VE GÜMÜŞ

Cahit TELCİ* - İrfan KOKDAŞ**

Öz

Bu çalışma, "Eramine-i Acem" olarak anılan İran Ermeni tüccarlarının erken modern dönem Anadolu'sundaki ticari merkezlerin haritalandırılmasını amaçlamaktadır. Çalışmanın gösterdiği üzere 1550-1800 döneminde tüccarlar, Anadolu coğrafyasını kesen uluslararası ticaret yollarının dışındaki küçük kasaba ve kentlerde kendi ticari sahalarını oluşturabilmişlerdi. Arşiv belgelerinden de anlaşılacağı gibi ticari faaliyetlerinin genişlemesi, Acem tüccarlarını hanlarda uzun süre kalmaya ve yerel tacirlerle iş birliği yapmaya itmişti. Ancak bu faaliyetler, tüccarların vergi yükümlülükleri ve yerel unsurların mal alışverişlerindeki ticari öncelikleri hususlarında yerelden sert bir muhalefetle karşılaşmıştı. Özellikle 1550'lerden sonra çıkarılan birçok emir, Acem tüccarının Osmanlı merkeziyle çatışmaktan olabildiğince kaçındığını gösterirken tüccarların gümrük vergisi ödemekten sıklıkla kaçtıklarına ve ticari düzenlemeler için devletle sıkı pazarlıklar yaptıklarına işaret etmektedir. Ancak 1550-1650 döneminde Osmanlı merkezi ile Acem tüccarların aralarındaki ilişkiyi belirleyen asıl dinamik, tüccarların vergi kaçırmasından ziyade Osmanlı-Akdeniz havzasındaki para kriziydi. Bu krizin tam ortasında Acem tüccarları gümüş ve değerli madenleri, Batı ve Orta Anadolu'dan doğudaki gümrük bölgesine ve Safevi sahasına taşımaya çalışmışlardı.

Anahtar Kelimeler: Eramine-i Acem, Anadolu, hanlar, ipek, gümüş

Abstract

Mapping Iranian Armenian Merchants (Eramine-i Acem) in Ottoman Anatolia: Routes, Inns, Goods and Silver

This study is an attempt to map the commercial centers of Iranian Armenian merchants (Eramine-i Acem) in early modern Asia Minor. It shows that during the 1550-1800 period Armenian merchants were able to carve out strong commercial niches in several small towns and townlets outside the main international routes traversing the Anatolian plateau. Several archival also docu-

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: cahit.telci@ikc.edu.tr ORCID: 0000-0003-4991-4930

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: irfan.kokdas@ikc.edu.tr ORCID: 0000-0002-4858-6018
(Makale Gönderim Tarihi: 17.04.2022 - Makale Kabul Tarihi: 21.07.2022)

ments demonstrate that the expansion of their commercial operations compelled Armenian merchants to overextend their stays at the travelers' inns and cooperate with local brokers, which, however, faced stiff resistance from local traders on the matters of fiscal obligations of Armenian merchants and provisioning rights of local dealers. Several imperial orders issued especially after the 1550s also reveal that Armenian merchants did everything to avoid any open clash with the state, although they frequently tried to escape customs duties and eagerly negotiated with the Ottoman authorities over trade regulations. However, in the 1550-1650 period the Ottoman/Mediterranean monetary crisis rather than tax evasion set the relations between the two as the Armenian merchants attempted to carry silver and precious metal from Western and Central Anatolia to Eastern customs zone and Safavid lands.

Keywords: Eramine-i Acem, Anatolia, inns, silk, silver

Giriş

Daha XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyası, özellikle de Anadolu, bazen Acem bazen de *şarki* olarak adlandırılan Safevî coğrafyası menşeli çok sayıda kimseye ev sahipliği yapmıştır. Ele alacağımız Acem Ermenilerinin, çok bilindiği şekliyle Anadolu ve İran coğrafyalarında yaşayan, göçer Türkmen unsurlardan farklı olarak, Anadolu şehirlerinde yaşayan gerek Safevî ülkesine gerekse Anadolu'dan Balkanlar'a, oralardan Avrupa'nın çeşitli ülkelerine, Rusya ve Hindistan'a varıncaya kadar birbirleriyle ilişkilerini asla terk etmeyen gruplar olduklarını ifade etmek gerekir. Bu gruplar, kısmen gelip-geçen, kısmen de meskûn hale gelmiş ve ikinci kuşakları artık Osmanlı topraklarında doğan, çoklukla İran/Culfa Ermenileri olmakla beraber Anadolu Ermenileri ile zaman içerisinde karışan çoklukla uluslararası ticaretin bizzat uygulayıcıları bazen de aracıları olan unsurları ifade etmektedir.

Bu çalışmanın dar anlamda konusu, Osmanlı coğrafyasında, özellikle Anadolu'da faaliyet gösteren Acem Ermenilerinin nerelerde koloni ya da gruplar halinde kaldıkları sorusu etrafında şekillenmektedir. Osmanlı coğrafyasında, bazı şehirlerde Acem mahalleleri teşekkül edip buralarda mukim Acem unsurların ticarete faal olmalarının yanında mukim olmayıp hanlarda ya da başka yerlerde¹ konaklayan tüccar grupları da görüyoruz. Zira hanlarda konaklamakta olanlardan bazıları on-on beş yıldır bu şekilde *ikamet* etmekteydiler.² Bu durum elbette şehir ahhalilerinin ödemekle yükümlü olabilecekleri bir kısım vergilerden kaçınma ya da handa kalan, ticaretle uğraşan, teorik de olsa gelip-geçen tüccarın sahip olabilecekleri belirli hak ya da muafiyetlerden yararlanma isteğinden kaynaklanan bir keyfiyet olarak da düşünülmelidir.³ Geçici sakinlikle yerelde mukim olma durumlarının iç içe geçtiği bu durum, çoğunlukla ipeğe indirgenen bir alışverişin çok ötesinde parasal ve ticari bağlantılar oluştururken hanların Acem tüccarı için özel önemini pek de eksiltmemiştir.

Acem Hanı tanımlaması dışında Osmanlı coğrafyası üzerinde çoklukla barındırdığı/hizmet verdiği unsurların adıyla anılan pek az han grubu vardır.⁴ Acem Hanı tanım-

¹ Mesela Çorlu'da nalband dükkânında kalırken cevherleri çalınan Acem tüccarından haberdarız. BOA. A. {DVNSMHM: 23, s. 55/115, 15 Cemazeyilahir 981-12 Ekim 1573.

² BOA. Ankara Şer'îye Sicili 56, s. 122/428, 24 Zilhicce 1083-12 Nisan 1673.

³ Karaman'daki benzer durum için bkz. Cengiz 2008, s. 319.

⁴ Halep'te bulunan Felemenk Hanı bunlara örnek verilebilir. BOA. C. İKTS: 45/2237, 8 Recep

laması aslında isimleri farklı olan bazı hanların hizmet verdikleri Acem unsur dolayısıyla süreç içerisinde bu isimle anılmaya başlamaları⁵ ile günümüze dek ulaşan bir kavramdır.⁶ Osmanlı coğrafyasında belirli yol ağları üzerinde gelen/geçene hizmet veren hanlar, ticari ilişkiler ağı ya da hemşehrilik ilişkileri de nazarı itibara alınarak henüz incelenmiş değildir.⁷ Hanları ele alan çalışmalar daha ziyade tekil örnekler, belirli bir şehrin hanları, hanların vakıf-şehir ilişkisi bağlamındaki konumu, belirli güzergâhlar üzerinde yer alan⁸ tekil kervansaraylar,⁹ tarihsel kişilerle olan vakıf bağlamındaki ilişkileri ya da şehir ve mimarlık bağlamı¹⁰ gibi yönleri ile incelenmişlerdir. Buna paralel olarak Osmanlı coğrafyasında muhtelif şehirlerde yaşayan Acem toplulukları hakkında müstakil çalışmalar da pek yoktur.¹¹

Yerel unsurlarla hanlarda kalanları ve hatta yerleşen tüccarları içine alan ticaret mekanizmaları, Acem tüccarlarının kolonilerini çoğunlukla ana ticaret arterlerine indirgeyen görüşün aksine Anadolu’nun çok farklı yerlerinde küçük ticari merkezler ve ağlar yaratmıştı.¹² Hiç şüphesiz ki bu ağlar, Osmanlı dünyasında bir yönüyle karasal ticaret ağının, diğer yönüyle de deniz aşırı ticaretin konusunu oluşturmaktadır. Acem tüccarının Anadolu’dan Balkanlar’a doğru uzayan ticaret şebekesi üzerinde taşıdıkları mallar¹³ aynı zamanda Avrupalı tüccarların buradan alıp götürmek durumunda oldukları ürünlerden başkası değildi. Dolayısıyla Acem tüccarlarının kullandıkları yol şebekesi, Anadolu ve Balkanların belirli yerlerinden bu malları alıp ülkelerine götürmek isteyenleri ve bu esnada Osmanlı yerel esnaf ve imalatçılar ile bunların örgütlerini, Avrupalı tüccarlar ile bunların temsilcisi makamında olan konsoloslukları ve bunlarla Acem tüccarları arasında farklı kombinasyonlarda geliştirdikleri ilişkileri içine almaktaydı. Özellikle son grupta sayılan Acem tüccarları ve Avrupalı aktörler arasındaki ilişkiler, literatürde bugüne kadar çok daha fazla ilgi çekmiş; bir yönden Batı Avrupa’ya diğer yönden Hindistan sahasına kadar uzanan bağlantılar dünyasında Anadolu, çoğunlukla bazı tüccar kolonilerinin kurulduğu bir ara saha olarak tasvir edilmiştir. Her ne kadar son zamanlarda bu tanımlamalar eleştiriye tutulsa da bu tasvir genellikle Osmanlı yol ağlarına yönelik klasikleşmiş bilgilerle birleşince Acem tüccarlarının Anadolu’daki kolonilerine yönelik

1245-3 Ocak 1830. Ayrıca bkz. Lamprakos 2017, s. 129. Halep’de Venedikliler Hanı için Bkz. Boyacıoğlu 2010, s. 10. Simeon Seyahatnamesi’nde Malatya civarındaki “Gürcü Hanı”nın Acem tüccarının kullandığına yönelik açık bir referans yoktur. Bkz. Andreasyan, s.107.

⁵ Balıkesir’de Hacı İlyas Paşa Hanı’nın zaman içerisinde Acem Hanı, Palamut Hanı ya da Abahâne olarak adlandırılması buna örnektir. Bkz. Öntüç 2003, s. 130.

⁶ Elbette Manisa’nın Kurşunlu Han’ı ve Tire’nin Frenk Han’ı gibi Acem vurgusu olmaksızın bu unsurlara hizmet veren hanlar da vardır.

⁷ Konunun mütemmim cüzü olan İnan sahasında yollar, şehirler ve hanlar için şu çalışma ifade edilebilir: Jabbari 2003, s. 74. Erzurum’dan hareket eden bir kervanın Erzincan ve devamında takip edebileceği güzergâhtaki hanlar için bkz. Gül 2011.

⁸ Yılmaz 1990.

⁹ Kahraman ve Arıkan 2017, s. 222-233.

¹⁰ Yeşilbaş 2015, s. 877-899.

¹¹ Bu tür incelemelere bir örnek: Zarccone ve Zarinebaf 1993.

¹² Benzer bir tartışma için Faroqhi 2022.

¹³ Bu bağlamın en başat malı olan ipeğin İran’ın dış ticaretindeki yeri için bkz. Herzig 1992.

genel resmi şekillendirmiştir.¹⁴ Klasik bir tasnif ile bakıldığında Osmanlı coğrafyasında ana yol olarak tarif edilebilecek üç yoldan bahsedilir: Bunlardan ilki sağ koldur. Bu yol Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam tarafına bağlanmakta idi. Sol kol ise Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum üzerinden Tebriz'e ya da Kars'a doğru uzanmakta idi. Bunların dışında bir de Orta koldan bahsedilebilir ki o da Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Malatya-Diyarbakir-Musul ve Kerkük üzerinden devam eden Basra hattıdır. Bu arterlerden özellikle İzmir, Ankara, Halep ve Erzurum bağlantıları, Acem ticaret hatlarının kesişim noktalarını oluştururken Acem tüccarlarının bu yollar dışında yer alan şehir ve kasabalarda da faal oldukları görülmektedir. Bu çalışma, tam da bu farklı yerleşim ve ticaret ağlarının zenginliğine ve mekânsal dağılımına odaklanarak Acem tüccarının Anadolu coğrafyasında yoğunlaştığı bu alanları haritalandırmayı amaçlamakta; bunu yaparken de tüccarların ipek ya da sof gibi metaların değiş tokuşuyla Osmanlı taşra merkezlerinde akçe ve değerli madenlerin dolaşımında oynadıkları kritik rolün altını çizmektedir.

I: Acem Tüccarlarının Ekonomik Ağlarının İşleyiş Dinamikleri

Osmanlıların XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, Semerkand-Merv-Nişabur-Rey ve nihayetinde Tebriz üzerinden Erzurum'a ulaşan ipek yolunda İran seferleri ile etkin olmaya başlamaları, Safevî cephesinden ekonomik bir tehdit olarak algılanmış ve Şah Abbas siyaseti Osmanlıları bu yol üzerinde etkin olmaktan olabildiğince uzak tutmak üzere kurgulanmıştı. İpek ticareti ve endüstrisi, özellikle XVII. yüzyılda gerek Osmanlı gerekse İran'da önemli bir iktisadi potansiyelin ortaya çıkmasına imkân sağladı. Osmanlı topraklarında Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin, Diyarbakir, Şam gibi dokuma merkezlerinin yanında İzmir ve Ankara gibi şehirler bu ticaretle beraber ön plana çıkararak Osmanlı ve Batı'nın hammadde talebi İran'da Gilan, Mazenderan, Şemahi, Şirvan, Karabağ gibi şehirlerde ham ipek üretimini de arttırmıştı.¹⁵

Şah Abbas'ın Culfa ahalisini İsfahan yakınlarına göçürerek burada Yeni Culfa'yı tesis etmesi¹⁶ onları Osmanlı topraklarından uzaklaştırma stratejisine dayanıyordu. Ancak İran ipeğinin Osmanlı coğrafyası üzerinden Batı'ya ulaştırılmasını engelleyemeyen bu strateji, Ermenileri bir nevi ipek ticaretinde imtiyazlı bir konuma yükseltmiş; dalgalanmalara rağmen Şah politikalarının öngördüğünün aksine Osmanlı coğrafyasında bir asır kadar devam edecek bir ticari sektörün gelişmesini sağlamıştı. Şah Abbas öncesinde İran ipeği; Osmanlı topraklarında, mesela Bursa pazarında, daha ziyade Acem ve Azeri Müslüman tüccarlar aracılığı ile değerlendirilirken Şah Abbas ve Yeni Culfa'nın tesisi ile Ermeniler bu ticarete başat rol oynamaya başlamıştır.

XVII. yüzyılda Anadolu'yu boydan boya kat eden ipek yolu güzergâhında da şüphesiz ki Erâmine-i Acem olarak adlandırılan unsurların hâkimiyeti vardı. Bu hâkimiyet, aynı zamanda Osmanlıların Asya ticaretine eklenmelerini sürecinde gayrimüs-

¹⁴ Baibourtian 2018, s. 43-48; Baladouni ve Makepeace 1998.

¹⁵ McCabe 2018, s. 96.

¹⁶ Yeni Culfa'nın oluşumu hakkında bkz. Ghougassian 2018, s. 51-61.

lim unsurların yükseldiği bir döneme denk gelmişti.¹⁷ Ermenilerle beraber Rum, Raguzalı ve Yahudi tüccarlar; Venedik, Hollanda, Lehistan ve Hindistan ile Osmanlı coğrafyası arasında köprü kurmuşlardı.¹⁸ Daha 1570'lerden itibaren Ankara, Ayaş, Beypazarı, Tosya, Tokat gibi sof üreten Orta Anadolu kentleri menşeli Ermeni ve Müslüman tüccarlar, merkezinde ipeğin de yer aldığı ticari ilişkiler ağı ile Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile eklemelenmesini sağlayan bir potansiyel oluşturmuşlardır. Bu eklemelenme keyfiyeti, Osmanlı sınırları içerisinde güneyde Halep, kuzeyde Karadeniz kıyıları ve Karadeniz'in kuzeyi ile Orta Anadolu coğrafyasında Ankara ve Bursa ve Batı Anadolu'da İzmir'de düğümleniyor idi. Elbette İstanbul bu ilişkiler ağını aynı zamanda tanzim eden otoritelerden birini barındırması sebebiyle önemlidir. Edirne yine bu grupların ticari potansiyelleri olan bir şehir olarak parlarken özellikle XVIII. yüzyılda Karadeniz ve Tuna havzası liman şehirleri de dikkat çeker.¹⁹ İranlı Ermeniler, Şah Abbas idaresinde önem kazanarak ipeğin Avrupa'ya ulaştırılmasında önce İzmir'in gelişimine katkı sundular; daha sonra Livorno'yu yüzyıl ortalarında Avrupa'nın ipekli pazarı haline getirdiler.²⁰ Bilindiği gibi Osmanlıların kendi toprakları üzerinden Acem tüccarının Belgrad üzerinden Nemçe hududuna girmesine Osmanlıların izin vermesi, Avusturya ekonomisi açısından da önem taşımaktaydı; hatta bu itibarla Osmanlılar Avusturya arasında bu serbestiyeti de içeren bir anlaşma sağlanmıştı.²¹

Bu ticaret görünürde ipek etrafında şekillenen özellikler taşıyor ve süreçte en başat rolü özellikle Hollanda ve Venediklilerin yüksek talepleri oluşturuyordu. Ancak bu ticarete aracı pozisyonda olan Ermeni Acem tüccarı ve kara yolu ticaretinin gerçekleştiği Osmanlı coğrafyasında takip edebildiğimiz faaliyet, stratejik anlamda ipeğin yanında ve muhtemelen ondan daha da önemli; ancak çokça gözden kaçırılan bir oranda kıymetli maden ve nakit para etrafında şekillenmekte idi.²² Özellikle Osmanlı-Safevî harpleri sürecinde Safevî ordusunun ve elbette devletin finansmanı bir anlamda bu ticaretten gelecek paraya dayanmakta idi. Anadolu'da faaliyet gösteren Acem tüccar, bir taraftan sattıkları ipek karşılığı kazandıkları nakit parayla değil, bu para ile alacakları mallarla topraklarından ayrılmasını isteyen Osmanlı merkezi siyaseti ile olabildiğince nakit ve madenle Safevî topraklarına dönmelerini bekleyen/isteyen Şah Abbas yönetiminin beklentisi altında faaliyet göstermekte idi.²³ Bu cümleden olarak Kasım 1718 tarihli geç bir

¹⁷ Goffman 2004, s. 216.

¹⁸ Bu konuda bkz. Kasaba 1993, s. 30; Ermenilerin bu ağıdaki etkinliği için bkz. Aghassian ve Kévonian 1999. Özellikle ele aldığımız dönemler için Ermeni tüccarın faaliyet alanı ve potansiyeli hakkında bkz. Morineau 2018.

¹⁹ Ivanova 2003. Ağustos 1698 tarihli bir divan kaydında "üç dört seneden beru Vidin kasabasında mütemekkin" bir Acemden bahsedilmektedir. BOA. A. {DVNSMHH: 110, s. 481/2164, Evasıt-ı Safer 1110-19-28 Ağustos 1698. Yine Rahova'da sakin Acem tüccara atıf yapan başka bir kayıt için bkz. BOA. A. {DVNSMHH: 115, s. 653/2843, Evail-i Cemazeyilahir 1120-18-27 Ağustos 1708.

²⁰ İnalçık 2000, s. 302.

²¹ *İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil C. 20*, s. 373/453, 24 Cemazeyilahir 1102-25 Mart 1691. Bu bağlamda Belgrad'da da Acem Hanı adlı bir han olduğu söylenmelidir.

²² Bu konu hakkında bkz. McCabe 1999.

²³ BOA. A. {DVNSMHH: 127, s. 266/1128, Evasıt-ı Zilhicce 1130-5-14 Kasım 1718. Bu eksende

mühimme kaydı Osmanlı merkezinin bu konuda yaptığı hassas değerlendirmeye atıf yapar:

“*Darbhâne-i âmirem nâzırı Süleyman dâme mecdühuya hüküm ki; Asitâne-i sa’adetim darbhânesinde kat’ olunan altun paranın nizamı hususunda vukuf ve şuuru müsellemler olanlar ile bundan akdem müzâkere olundukta zer ü simi Mısır ve Aceme göndermeği kâr ittihaz eden tüccar mâdem ki men’-i külli ile men olunmayalar zabtı mümkün değildir deyu ittifâk ile cevab vermeleriyle...*” Örneğin Acem diyarından Bursa’ya ipek getiren Acemlerin, getirdikleri mallarına karşılık mal alıp geri gitmeleri beklenmekte iken bazılarının “*bizler Frengistana İstanbul’a ya da Ankara’ya gideriz, İran’a gitmeyiz*” diye para ile çıkmak istediklerini biliyoruz.²⁴ Benzer bir şekilde İzmir ile ticareti olan tüccarın altın ve gümüş tedarik etmeye çalıştığı da anlaşılıyor: “*...İzmir’de ticaret eden bazı Acem taifesi ve bâzergân makulesi ma’mul altun ve gümüşü alub Acem tarafına ve diyâr-ı âhere göndermeleriyle darbhaneye vârid olan altun ve gümüş killetine bâis olmağla İzmirli tüccardan ve gerek Acemlerden aher diyâra götürmek üzere bulunan altun ve sim ma’rifet-i şer’le yoklanub...*”

Anadolu’daki bu hassas konularına karşın Braudel, Ermeni tüccarın İran mekânının neredeyse tümünü sömürgeleştirdiğini de ifade eder.²⁵ Çok önceden beri kıymetli madenlerin dışarıya çıkmasını engellemeye çalışan Osmanlı merkez yönetimi her şeye -ve hatta İran ile süre gelen harplere- karşın bu ticaretin güvenlik içerisinde devamlılığını sağlamayı amaçlıyordu.²⁶ Bu amacı ve onun etrafında dolaştığı ticareti kutsayan “*tâife-i tüccar bâis-i mamuri-i memleket ve sebeb-i muamelât-ı erbâb-ı mâişet olmağla himâyet ve sıyânetleri âdet-i hasene-i şehriyâri ve kâide-i müstahsene-i cihândâridir*” gibi tasvirlerle bu yüzden hiç şaşırılmaması gerekir.²⁷ Öte yandan XVII. yüzyıl sonlarına ait bir kayıta İstanbul, İzmir, Bursa, Halep ve Erzurum gümrükleri taraflarında halis sim ve riyal cem’ eden Acem ve Efrenc taifesinin ellerinde bulunan gümüşlerinin darphane için alınması, bahalarının gümrük malından ödenmesi ve bilâd-ı

faaliyet gösteren Acem ve diğer gayrimüslim tüccarın Osmanlı piyasasına olabildiğince hakim olmaları çalışmalarını Osmanlı bürokrasisi tarafından fark ediliyordu. Bkz. İslamoğlu ve Keyder 1977.

²⁴ BOA. Maliyeden Müdevver Defterler MAD.d.: 2775, s. 131, 17 Muharrem 973-14 Ağustos 1565; BOA. C. DRB: 35/1739, 26 Zilkade 1108-16 Haziran 1697. Kayıtlar için ayrıca bkz. Refik 1988, s. 62-63.

²⁵ Braudel 2004, s. 133

²⁶ Divan-ı Hümayun’un 6 Mayıs 1610 (?) tarihli mühimme kaydı bu konuyu tespit eder: “*Südde-i saadetimden Acem serhaddine varınca yol üzerinde vaki’ olan beğlerbeğilere ve hazine-i âmirem defterdarlarına ve sancakbeğlerine ve kadırlara hüküm ki; Mahmiye-i İstanbul’da Gümrük Emmini tarafından dergâh-ı muallâma arz-ı hâl sunulub kadimden bu ana değin Acem tarafına sefer-i hümayun vâki’oldukda tüccâr tâifesi acem tarafına ve ol diyardan mahrûse-i İstanbul ve âher memalik-i mahrûse emn ü âmân üzere gelüb ve gidüb gümrüklerin edâ eyleyüb bey ü şirâ edüb bir vechle kimesne dahl ve rencide etmezler iken hâlâ Acem Culhalı tâifesinden tüccâr ve rençber tâifesi meta’ları ile gelirler iken ve geru avdet eylediklerinde hükkâm tâifesi ve âherden bazı kimesneler Acem taraftan gelürsüz deyüb ve bazı bahane edüb mücerred celb ve ahz murad etmekle rencide etmekle bâzergân tâifesi gelüb ve gitmekten fâriğ olmağla mal-ı miriye külli gadr olub...*” BOA. A {DVNSMHM: 79, s. 245/610, 12 Safer 1019 (?) -6 Mayıs 1610 (?)

²⁷ BOA. A.DVNS.NMH.d : 5, s. 150, Evahir-i Cemazeyilahir 1103-10-18 Mart 1692.

âhere gönderilmemeleri ifade edilmekteydi.²⁸ İki önceliğin birbiriyle çeliştiği durumda ise Şah adına Osmanlı topraklarında ticaret yapan kişilere mahsus olmak üzere, külçe altın ve gümüşle olmasa da sikke ile dışarıya çıkabilmeleri gibi bazı ayrıcalıklar da tanınmış idi.²⁹ Osmanlı merkezinin bu ticareti olabildiğince sikkeyle döndürmeye çalıştığı, hatta bunu teşvik ettiği çok net bir biçimde anlaşılıyor. Tavernier'in, Halep-Tebriz arasındaki yoldan bahsederken İran'dan Halep'e mal ile gelen kervanların değil; Halep'ten İran'a dönen kervanların daha ziyade eşkıya taarruzlarına maruz kaldığını söylemesi de aslında bu politikaların merkezindeki gümüş ve değerli madenlerin olduğunun bir göstergesidir. Zira kervanlar büyük bir gurur ve göze girme arzusuyla İran'a gümüş ya da altın mücevherlerle dönmektedirler.³⁰ XVIII. yüzyıla gelindiğinde dahi devletle Acem tüccarları arasında akçe dolaşımı ve transferine konusundaki hassas ilişki kendini göstermekteydi. Gümrük gelirleri açısından mal hareketliliğine ihtiyaç duyan devlet, tüccarların geliştirdikleri stratejiler karşısında akçe transferine göz yummak zorunda kalıyordu. Osmanlı merkezi yönetiminin XVI. yüzyıldan itibaren gerek altın ve gümüş külçe gerekse sikkenin dışarıya, özellikle İran'a kaçmaması için sürekli olarak tanzim edilen fermanların bir dönem tüccar tarafından karşı bir hamle ile engellenmeye çalışıldığını görüyoruz ki bu işin içinde de çok bilindik yerlerdeki Acem tüccarlarının olduğu anlaşılıyor. İzmir'den Halep, Ankara ve Tokat'a giden tüccarın Pınarbaşı'nda yüklerinin aranıyor olması üzerine tüccarlar, Halep taraflarındaki ortaklarına mektup yazarak ipek göndermemelerini isteyince gümrük gelirlerinde azalma olmuş, bu sebeple kıymetli

²⁸ BOA. AE. SSÜL. II: 21/2153, 22 Ramazan 1101-29 Haziran 1690.

²⁹ Divan-ı Hümâyûn'un 18 Mart 1613 tarihli hükmünde yer alan ifadeler, Osmanlı merkezinin bu konudaki dikkatine işaret eder: "*Hâlâ Acem şahının bâzergânlarından[...]*nâm bâzergân südde-i saadetime arz-ı hâl sunub dört yük gümüş âlâtı ve on iki yük gurus ve dört yük çuka ve on câriye ve beş gulam alub ol canibe gitmekle yollarda ve iskelelerde kimesne mâni' olmamak için izn-i hümâyûnum verilme rica etmeğin müşârünileyhin bâzergânlarından olmağla ancak bunlara izn-i hümâyûnum irzâni kılınmıştır. Buyurdum ki vusul buldukda mezkûr bâzergân her kağanız taht-i hükûmetine dâhil olursa zikr olunan mikdarı emvâl ve esbabına yollarda ve iskelelerde kimesneye dahl ve taarruz ettirmeyüb ol vechle rencide ve remide ettirmeyesin bunlardan gayrı kimesneye icazet verilmemiştir bu bahane ile sonra gayrı kimesnelere dahi ruhsat ve icâzet verilmeyüb tekayyüd ve ihtimâm üzere olasın..." BOA. A. {DVNSMHH: 78, s. 432/1109, 26 Muharrem 1022-18 Mart 1613. Oysa daha Ocak 1560 tarihli mühimme kaydında Acem tüccarının Osmanlı topraklarına getirdikleri yüklerini sattıktan sonra geri dönerken beraberlerinde değerli mal götürmek istediklerinde, özellikle Erzurum'da yükleri arandığında bulunan bakır sahan ve tepsileri Erzurum'da sattırılmakta idi. Tüccarlar götürmek istedikleri eşyanın şahsi kullanımları için olduğunu ve ticari mal olmadığını ifade etmekte, hatta böyle devam ederse "*bu semtten gelip gitmekten feragat ederiz*" diye Osmanlı makamlarını bir nevi tehdit ettikleri de anlaşılmaktadır. Nihayetinde tüccarın şahsi kullanımı için bakır evânisinden iki üç parçayı alabilmelerine ancak bunun haricinde bakır eşya götürmemeleri konusunda dikkatli olunması istenmekte idi. Hükmün sonu "*geru meta' getirüb sâir meta' alub gideler*" şeklinde bağlanmıştı. BOA. A. {DVNSMHH: 3, s. 234/ 664; 3 Rebiülâhir 967-2 Ocak 1560. Muhtemelen 15 Mayıs 1560 tarihine ait bir emirde de Bitlis Beyi'ne hitaben "...kendülere müteallik olan evâni cinsine mütearrız olmayub gümüş külçe ve bakır külçe bulunanlardan girift eylesin..." hükmü gönderilmişti. BOA. A. {DVNSMHH: 3, s. 377/1117, 18 Şaban 967-14 Mayıs 1560.

³⁰ Tavernier 2006, s. 298.

maden çıkışı sadece külçe ile sınırlandırılarak akçenin çıkışı konusunda serbestiyet tanınmak zorunda kalınmış idi. XVIII. yüzyılın başları gibi geç bir tarihte bile İzmir Kadısı ve Gümrük Emini'ne hitaben kaleme alınan hüküm, tüccarların akçe çıkartmasıyla ve tüccarın ortaklarıyla kurdukları ilişki sonrasında devletin bu tavrını çok açık bir biçimde göstermektedir: *harir bâzergânları şeriklerine mektub tahrir ve harîr-i ham ve sâir meta' getirmemek üzere tenbih eylemeleriyle memâlik-i mahrûsemden akça çıkmadıkça penbe ve yapağı ve bal mumu gelmeyüb bu takdirce gümrük malına zarar terettüb edeceği zâhir olduğu....*³¹ Bu hükümden de anlıyoruz ki Osmanlı idarecilerine karşı eli hiç de boş olmayan Acem tüccarlarının Anadolu'daki faaliyetlerinin temel amacı, gerek ipek gerekse diğer mallar, her ne olursa olsun, olabildiğince fazla mal satarak olabildiğince kıymetli madeni gerek sikke gerekse külçe olarak İran'a götürebilmektir.³² Nitekim gerek XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve takiben XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren ve Şah adına ticaret yapan Acem tüccarının ipek ticareti dışında belki onun kadar önemli bir faaliyet alanı da bakır ve gümüş ya da sikke tecdidinde zamanlarında Osmanlı merkezi yönetiminin piyasadan toplayarak yeniden akçe darb etmeyi tasarladıkları eski sikkeleri toplayarak ülkelerine götürmektir.³³ Bu faaliyetlerine paralel olarak İran'dan getirdikleri malların dışında, Osmanlı sınırına dahil olup getirdikleri yüklerin vergilerini ödedikten sonra güzergahta kâr edebilecekleri başka malları almaktan çekinmemekte ve bunları diğer yerlerde satma sevdasıyla tutuşmaktaydılar.³⁴ Osmanlı yönetimi onların bu şekilde bir ticari faaliyetle uğraşmalarını yasaklamasına rağmen, onların yine de bu yola müracaat ettiklerini biliyoruz. Bu türlü bir faaliyeti sadece sürekli İran ile bağlantısı olanlar değil, Osmanlı coğrafyasında meskûn olup transit ticaret ile kendi sakin oldukları yere mal getirenler de yapmakta; getirdikleri mallardan başkaca mahalde de mal alıp satma işine girişmekteydiler. Mesela Kırım Karasu'da meskûn Acem tüccarı gerek buradan gerekse Kefe, Gözleve, Balıklağı gibi yerlerden muhtelif mallar alıp satmak istediklerinde devlet, onların ticari faaliyetlerine sadece *Tokat ve Acem ve gayrı memlekete varub sefine ile getirüb zikr olunan iskelelerin kangısında gümrük verüb çıkarub getirüb oturdukları yerde bey' eylediklerinde gemiden getirdikleri esbâb her ne olursa olsun satmalarına emr-i şerîf rıza vermekle...*³⁵ şartları çerçevesinde izin vermekte idi. Yine XVIII. yüzyılda Acem diyarından ve Halep'ten gelen tüccarın Mihaliç,³⁶ Bursa ve Bilecik civarından yerli üretim ipeği almaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi dışarıdan gelen tüccarların bahse konu ipeği almamalarını ve yerli ipeğin sadece İstanbul'a satılması hususunu garantiye almaya çalışmakta idi.³⁷ Ancak XIX. yüzyılda bile bazı belgelerde Halep ahalisinin bir kısmının

³¹ BOA. A. {DVNSMHHM: 127, s. 296/1312, Evasıt-ı Safer 1131-3-12 Ocak 1719.

³² BOA. A. {DVNSMHHM: 127, s. 278/1228, Evail-i Muharrem 1131-24 Kasım-3 Aralık 1718. Gümüşün nasıl ve hangi limanlardan kaçırılmaya çalışıldığını ifade eden ve ilgili bütün muhataplara hitaben kaleme alınan onlarca hükümden bir tanesidir.

³³ Matthee 2012, s. 367.

³⁴ BOA. A. {DVNSMHHM: 132, s. 36/129, Evahir-i Şevval 1136-13-21 Temmuz 1724.

³⁵ İnalçık 1996, s. 187.

³⁶ Mihaliç sakinlerinden bazı zımmiler müste'men ve bazı Halep tüccarına satmak için külliyetli ipek aldıkları hakkında bkz. BOA. AE. SSLM. III: 53/3164, 10 Şaban 1219-14 Kasım 1804.

³⁷ BOA. A. {DVNSMHHM: 132, s. 36/129, Evahir-i Şevval 1136-13-21 Temmuz 1724. Benzer bir

"Bursa ve Amasya ve Antakya ve bilâd-ı saireden Halep'e vürud eden harîrin bey ü şirasiyla iktisab-ı kuvvet..." ettikleri yer bulmaktadır.³⁸

Öte taraftan, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren bu Acem Ermenilerinin Celali kargaşasının da tesiri altında önemli bir göç olgusunun konusunu oluşturan yerli Ermeni nüfus üzerinde tesirleri olduğu muhakkaktır. Tam bu süreçte Acem Ermenileri ile beraber çok bilinen Kayseri Ermenileri örneğinde olduğu gibi bazı Anadolu Ermenilerinin Eflak Boğdan'a varıncaya kadar İstanbul'a, Rumeli vilayetlerinde, Lehistan, Kefe ve bütün Karadeniz sahillerinde faal olduklarını biliyoruz.³⁹ Celali hadiselerinin meydana getirdiği göçler, XVII. yüzyıl başlarında İstanbul Ermenilerinin sayısını on binlerle ifade edilebilecek noktaya getirmiştir.⁴⁰ Öyle anlaşılıyor ki tam da bu dönemde Anadolu'da sayıları gittikçe artan Acem Ermenileri, Celali kargaşalığı dolayısıyla göç sürecinde bulunan Ankara'nın doğusunda Kayseri, Tokat, Amasya, Arapkir, Bitlis, Van gibi şehirlerin yerli Ermenilerini de hareketlendirmiş, İzmir'e kadar uzanan bir hat üzerinde ciddi bir göçün öznesini oluşturmuştur.⁴¹ Belki de Acem Ermenileri çok da sürmeyen bir süreç içerisinde bu yerli Ermenilerle haylice karışmış olmalıydılar. Bu birliklilik 31 Mayıs 1685 tarihli bir arzuhalde kendilerinden kural hilafına "masdariye" adıyla para tahsil edildiğinden bahisle vaki olan şikâyetin altındaki imzada dikkat çeker. Arzuhalin altında "*bendegân-ı fukara-i tüccaran-ı Ermeniyân ve Acem*" ibaresi yer almaktadır.⁴² Mantran, bu yerli Ermeni unsurların süreç içerisinde Acemlerin yerini aldıklarını ifade eder.⁴³ Dolayısıyla Osmanlı coğrafyasında bu birlikliliğin hanların etrafını saran ağlarla sağlanabildiği hemen her yerde Acem tüccara rastlamak mümkündür. Böyle olmasaydı aşağıda da görüleceği gibi bu ipek

konu ve kaygı Kasım 1795 tarihli ve Bursa kadısına hitaben kaleme alınan hükümde de işlenmektedir. Bu sefer Amasya civarından İstanbul'a gelecek ipeğin iletilmesine Halep ve Diyarbekir tüccarının mani olmaya çalıştıkları ifade edilmektedir: "*işbu sene-i mübarekede Amasya'da Haririn kesretî derkâr ve beher sene ol taraftan külliyetlü harir vürud edegelmiş iken Halep ve Diyarbekir tüccarından (?) çok kimesne hücum ile asitane-i aliyeye haririn vüruduna mani oldukları....*" BOA. C.İKTS: 8/396, Evail-i Cemazeyilevvel 1216-9-18 Eylül 1801. Yine başka bir örnek için BOA. C.İKTS: 40/1976, 17 Cemazeyilahir 1219-23 Eylül 1804. Bu muntkada hasıl olan yerli ipek üzerinde, bazı tüccar ve muhtekirlerin spekülâtif eğilimlerinin arkasının kesilmediği, ipek hasıl olmadan birkaç ay önce peşin para ile hasıl olacak ipeği aldıkları anlaşılmaktadır. BOA. C.İKTS: 39/1924, Evahir-i Şaban 1246-4-12 Şubat 831.

³⁸ BOA. C.İKTS: 1/22, 7 Rebiülevvel 1231-6 Şubat 1816. Bu bağlamda Bilecik'te Ertuğrul Gazi Evkafı musakkafatından Harir Han isimli bir hanın XIX. yüzyıl sonlarında tamire muhtaç halde bulunduğunu ifade etmek gerekir. BOA. İ.EV: 1/39, 5 Rebiülevvel 1310-27 Eylül 1892.

³⁹ Bournoutian 2005, s. 71.

⁴⁰ Bkz. İnciciyan 1976, s. 20.

⁴¹ Bruce Masters, aynı sebeplerle Anadolu Ermenilerinin Halep'e göç ettiklerini ifade eder. Bkz. Masters 2000, s. 42-43. Anadolu'dan Halep'e göçen Ermenileri gösteren önemli bir kaynak, bu grupları geldikleri yerlere göre kaydeden ve 1037 (1627-28) tarihli Halep defteridir. Bu defterde kayıtlı olan kişiler geldikleri yerler ile kaydedilmişlerdir: Cemaat-i Gebran-ı Diyarbekir benzeri bir formülle Mardin, Van, Erzurum, Erzincan, Kayseri, Rumkale, Hısn-ı Mansur, Gerger, Arabgir, Ruha vs. olarak gelenlerin memleketleri adlandırılmıştır. Dolayısıyla defter takriben XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'dan Halep'e göçenlerin nerelerden gittiklerini de tespit eder. Bkz. BOA. MAD: 7281. İzmir'e yönelik göç için ayrıca bkz. Kokdaş 2021, s. 227-53.

⁴² BOA. İE. ŞKRT: 1/55, 27 Cemazeyilahir 1096-31 Mayıs 1685.

⁴³ Mantran 1987, s. 1439.

ticareti coğrafyasının görece uzak mıntıklarında Acem tüccarına ya da acem hanlarına rastlamak mümkün olmayabilirdi.

II-İran'dan Giriş ve Gümrük Bölgesi

Acem tüccarının Osmanlı coğrafyasında hangi gümrüklerden geçerek yüklerini hangi şehirlerde çezecekleri ya da hangi şartlar dahilinde yük çezecekleri, bu ticaretin önemli konularından birini oluşturmuştu.⁴⁴ İzmir pazarının ortaya çıkışına kadar İran ipeğinin en önemli merkezi bulunduğu Bursa dahi yüklerin her şart altında çözülebileceği bir yer değildi. 5 Eylül 1642 tarihli Bursa Kadısı'na hitaben kaleme alınan divan hükmünde Acem tüccarlarının Bursa'da yük çözmeleri, bu yüklerin ancak İstanbul'da indirilebileceği belirtiliyor, eğer tersi hareket eden olursa mallarının zapt edilmesi isteniyordu. Elbette gümrük noktaları her dönem için sabit değildi. Bilindiği üzere devlet takriben XVII. yüzyıl sonlarından itibaren iç gümrüklerin sayısını artırmıştır.⁴⁵ Öyle anlaşılıyor ki bir malın hedefi hangi şehir ise takip edeceği güzergâh ve gümrüğünü ödeyeceği nokta da ona göre tespit ve tayin edilmiş idi.⁴⁶ Zira gelen tüccarlar yüklerini daha önceden söküp gümrük ödemeksizin başka başka yollarla mesela İstanbul'a götürmeye çalışmaktaydılar.⁴⁷ 7 Eylül 1643 tarihli hüküm, bu pratiği açık bir şekilde ifade etmektedir. Buna göre Gümrük Emini olan Ali, Acem tarafından gelen tüccarın Geyve ve Borlu taraflarına ulaştıklarında "yüklerinde olan eşyayı Bursa'ya gideriz deyu söküb içinde nice şeyi kaçırub her biri birer tarikle İstanbul'a götürüb gümrük

⁴⁴ "Acem bâzergânları Bursa'ya varub ve denklerin çözüb fûruht etmeleriyle miriye külli gadr ve noksan terettüb eylediği ecilden imdi min-ba'd Acem bâzergânı Bursa'da yük çözmeyüb Asitâne-i saadetime gelmeyince fûruht etmeyüb ederler ise eşyaları miri için girift olunmak emrim olmağın buyurdum ki ..." Bkz. BOA. A. {DVNSMHH: 89, s. 23/62, 10 Cemazeyilahir 1053-26 Ağustos 1643. İlgili kısımda da ifade edileceği gibi Acem tüccarının Van'da yük açmadan ve başkaca yollardan gitmeden mallarını doğruca Amid'e götürmeleri ve gümrüğe sokmaları gerekirken başka yollarla gümrükten kaçtıkları anlaşılmaktadır. "Hakkâri ülkesine gelen tüccara yol verilmekle andan Cezire ve İmadiye ve [...] tarafına geçüb Halep'e ve İstanbul'a gidüb mukata'aya külli zarar müterettib olub[...] imdi diyâr-ı Acem'den Hakkâri ülkesi serhaddine gelen tüccara yol verilmemek emredüb...." BOA. A. {DVNSMHH: 21, s. 33/92, 18 Ramazan 980-22 Ocak 1573.

⁴⁵ Özvar 2005, s. 107.

⁴⁶ Bursa'ya gelen Halep ya da Acem malının şehre girmeden önce Mudanya Gümrüğü'ne girmesi gerekmekte ise de tüccarın malını Mudanya Gümrüğü'ne sokmaktan zaman zaman kaçındığı anlaşılmaktadır. 1678 yılı Mayıs sonu Haziran başına tarihlenen divan kaydı bu konuya ışık tutar: "...kadimden bu ana gelince Acem tarafından ve Bağdad ve Halep ve sair diyardan Bursa'ya gelen tüccar meta'larıyla Mudanya gümrüğüne gelüb gümrüklerin verdikten sonra Bursa'ya giregelmişler iken hâliya mezbûrlar Mudanya iskelesine gelüb gümrük vermekte taallül ederler ise eşyalarıyla âsitâne-i saadetime ihzâr olunmaları bâbında...." Bkz. BOA. A. {DVNSMHH: 96, s. 41/221, Evahir-i Rebiülahir 1089-12-20 Haziran 1678.

⁴⁷ Bkz. BOA. A. {DVNSMHH: 89, s. 89/221, 23 Cemazeyilahir 1053-8 Eylül 1643. İstanbul'a giderek vergilerini ödemekten kaçınan Acem kervanlarının Geyve, İzmid civarında gizli yollarla dağılması hakkında bkz. BOA. C.ML: 351/14425, 27 Zilkade 1179-7 Mayıs 1766. Yine Efrenc ve Acem tüccarının kumalarıyla İstanbul'a uğramaları gerekirken başka yollarla Edirne'ye giderek "biz İstanbul'a gitmeziz deyu taallül" eyledikleri, bu gibilerin İstanbul'a getirilmeleri 1678 tarihli divan hükmünde Edirne kadısına bildirilmiştir. Bkz. BOA. A. {DVNSMHH: 96, s. 125/628, Evail-i Şaban 1089-18-27 Eylül 1678.

vermemeleriyle mal-ı mirîye külli gadr ve noksan geldiğin...." bildirmesine binaen bu gibi Acem kervanlarına bahsi geçen yerlerde yük çözdürülmemesini istemekteydi. Bu mesele daha ziyade belli gümrüklerin eminleri ya da iltizam suretiyle işletilen gümrüklerin mültezimlerinin başka yerlerde çözülen yükler dolayısıyla uğradıkları zarardan bahisle yaptıkları itirazlara dayanmakta idi. Özellikle XVIII. yüzyılda tüccarın İstanbul gümrüğünden kaçmak istemesi karşısında devletin İstanbul gümrüğü adına gümrük olmayan yerlere gümrük emini aracılığıyla temsilciler gönderdiği anlaşılmaktadır.⁴⁸

Özellikle XVII. yüzyıldan bahsediyorsak Acem tüccarının Anadolu sınırları içerisinde seyahati doğuda Van'dan başlayarak batıda İzmir'e kadar olan hat üzerinde birincisi güzergâh gereği konaklanan ve yer yer ticaret yapılan şehirler ile uzun dönemli olarak ikamet edilen şehir ve hanlar olarak ana başlıklar şeklinde tasnif edebileceğimiz yerlerde karşımıza çıkar. Bu güzergâh sadece ana arter ile sınırlı olmayıp ticari potansiyelin imkân verdiği nispette kuzey ve güney şehirlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Yine bu güzergâh üzerinde karşımıza Acem tüccarının çıkmış olduğu yerleri doğrudan üretim merkezleri ve değiş-tokuş, alım-satım yapılan liman ya da pazar şehirleri olarak da tasnif edebilmek mümkündür. Yine bu ana ve tâli yol şebekesi üzerinde hanlarda ya da ayak tüccarı/koltukçu olarak gördüğümüz Acem/Acemler topluluğu Samsun örneğinde olduğu gibi görece geç tarihlerde ortaya çıkan bir cemaat olarak kabul edilebilir.⁴⁹

İran'ın Gilan bölgesinden gelen ve Şarbasi (Sherbassce) olarak adlandırılan kaliteli ipek Hazar'ın güneydoğusundan, daha kalın olan Ardasi (Ardasset) ise Hazar'ın batı tarafında Gence tarafından geliyordu.⁵⁰ Tavernier gümrük sebebiyle bazı kervanların Erzurum'a uğramadan Tebriz-Van-Diyarbakir yolunu izlediklerini ifade eder.⁵¹ Ancak bu rota her zaman, her şartta geçerli değildi. Acem ülkesinden batıya gelecek tüccar için XVII. yüzyılda iki yol dikkat çeker. Bunlardan birisi Erzurum-Tokat üzerinden İstanbul'a gidecek ya da Tokat'ta farklı kollara ayrılacak olan geleneksel yol, diğeri ise özellikle XVIII. yüzyıla beraber daha da aktif hale gelecek olan Hazar Denizi'nin güneyinden Astarhan'a oradan da Avrupa'ya ulaşan yoldur.⁵² Osmanlı coğrafyasında bahse konu yol Erzurum ile başlıyordu. Erzurum bağlantılı yolun bir ucu Van, diğer ucu ise Bayezid'dir.⁵³ Çünkü getirilen malların ilk vergilendirildiği yer burasıydı. Van önemli bir merkez olarak dikkat çekmekle beraber aşağıda Amid bahsinde de ifade edildiği gibi iltizam şartlarından da kaynaklanan bir keyfiyet ile Van'da Acem kervanları yük çözememekte idiler. Ancak tüccarların Van civarlarındaki faaliyetleri tek yönlü de değildi. Örneğin Van Gölü'nde yumurtlama mevsiminde yüklü miktarda balık, akarsularda akışın tersi istikamette seyahati esnasında nehir üzerinde kurulan ve bend-i mâhi denilen kapanda yakalanıyor, tuzlanarak Acem tüccarlara satılıyordu. Onlar da bu balıkları İran tarafına götürmekte idi.⁵⁴ Van coğrafyasının hudut hüviyetiyle iki taraflı geçirgenliği içerisinde taşıdığı anlaşılıyor, oysa bu bölgenin hemen kuzeybatısındaki Erzurum, tüc-

⁴⁸ Özvar 2005, s. 116.

⁴⁹ Dıġıroġlu 2017, s. 276-89.

⁵⁰ Davis 1970, s. 196.

⁵¹ Tavernier, s. 61

⁵² Bkz. Erim 1991, s. 136.

⁵³ Selen 1949, s. 102-103.

⁵⁴ Kılıç 2007, s. 458.

carların Anadolu içlerinde nerelere gideceklerinin ve neler alıp satacaklarının düğüm-
lendiği Osmanlı gümrüğü, antrepo ve han merkeziydi.

Erzurum'da XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrük ihdas edildiği anlaşılmakta-
dır.⁵⁵ Bugün şehirde mevcut ve Gümrük Han olarak bilinen yapı XVIII. yüzyıl yapısı
olarak ifade edilmekle beraber hanın gelişimi gümrüğün kurulmasıyla ilgili olmalıdır.
Şehirde Rüstem Paşa tarafından inşa edilmiş ve Taş Han olarak da bilinen anıtsal yapı
doğu-batı eksenli ticaretin XVI. yüzyıldaki görünümüne işaret ediyor olmalıdır.⁵⁶ 1642
yılına ait avâriz verilerine göre Ali Paşa Mahallesi'nde ahali evlerini tüccarlara kiraya
vermiş idiler: “*Erzurum kal'asının hâricinde olan mahallâtta bazı kimesneler kendüler
sâkin oldukları evlerinden gayri bazirgana kiraya virdikleri hânelerden...*” ifadesi yerel
unsurlarla tüccar gruplarının karmaşık ilişkilerini XVII. yüzyılın ortası için göz önüne
sermektedir.⁵⁷ Erzurum gümrüğünün yıldızı yüzyılın başlarından parlamışa benziyor,
öyle ki 1620 yılına göre kıyaslanacak olursa 1630 senesine gelinceye değin gümrük
gelirlerinde %100'den fazla artış dikkat çeker.⁵⁸ XVIII. yüzyılda İran'ın ihraç ettiği
toplam ipeğin %15'i Erzurum Gümrüğü'nden geçmekte idi.⁵⁹ Gümrüğe gelen mal Erzu-
rum'da satılacaksa farklı bir vergi ödenir, eğer satılmadan devam edecekse transit vergi-
si ödenerek bu konuda alınan belge ile yola devam edilirdi.⁶⁰ İster burada gümrük işleri-
ni halletsinler ister ticari bağlantılarını sağlasınlar, tüccarlar için burada konaklayacak-
lardan hanlardan en azından bir tanesi Sinan Oğlu Hanı'dır.⁶¹ Gerek İran'dan Osmanlı
coğrafyasına giren gerekse dönen kervanların Erzurum gümrüğünden geçmeleri Osman-
lı merkez yönetiminin bu ticaret bağlamında üzerinde durduğu temel konulardandır.⁶²
Ancak zamanla tüccar bu gümrüğe girmeden vergiden kaçabileceği yollar bulmaya
cesaret edebilmiş idi.

Yol, Erzurum'dan sonra ikiye ayrılıyor olmalıdır. Osmanlı pazarı için gümrük-
lendirilen mal yakın coğrafyada satılacak bir mal ise kara yolu tercih edilirdi, eğer de-
ğilse ve başkente ya da Bursa'ya doğru gidecek ise Erzurum'dan sonraki karayolu dı-
şında alternatif bir yol için güzergâhlar kuzeye doğru uzanmaktaydı. Trabzon ve Kırım
tarafına kervan ve seferlerin yapılabileceği Sinop ve Samsun limanları ile Ünye gibi
daha küçük iskeleler bu eksenle öne çıkmaktaydı.⁶³ Kuzey sahasıyla ilişkilerini devamlı

⁵⁵ Pamuk 2013, s. 525.

⁵⁶ Bu yapılar hakkında bkz. Ünal 1973, s. 49-144, Gümrük Han'ın plan şeması konaklama ama-
cından farklı bir fonksiyona işaret ediyor olmalıdır. Bkz. Ünal 1973, s. 123.

⁵⁷ Pamuk 2007, s. 132-34.

⁵⁸ Pamuk 2013, s. 545.

⁵⁹ Erim 2019, s. 112.

⁶⁰ Özvar 2005, s. 121.

⁶¹ Handa XIX. yüzyılda Ahıskalı tüccarlar da kalmaktadır. Bkz. BOA. C.İKTS: 32/1586, 6 Rebiü-
levvel 1254-30 Mayıs 1838.

⁶² “...Gümrük-i mezbûrenin irâd-ı kesîresi Acem cânibinden ve İzmir Halep taraflarından mürûr
iden kârbân ve tüccar tâîfesinden olmağla bu ana gelince tüccarın yolları doğru Erzurum tariki
olub...” BOA. AE. SAMD. III: 18/1718, 24 Rebiülevvel 1121-3 Haziran 1709.

⁶³ BOA. A. {DVNSMHH: 78, s. 723/1884, 26 Muharrem 1018-1 Mayıs 1609. Hemen XVII.
yüzyıl başlarında Osmanlı Divân-ı hümayununa yansıyan bir meselede Acem diyarından mal
getirenlerin gümrüklerini Erzurum'da ödedikten sonra geldikleri Trabzon limanında yeniden

olarak sürdüren Erzurum, esas itibarıyla kervan ile Tokat ve daha batı yönüne doğru gidecekler için ana toplanma noktasıydı. Agulisli Zekeriya da 5 Mart 1647 tarihinde henüz genç bir tacir adayı olarak, bir balya ipek ile ilk İzmir seyahatine daha sonra çokça kullanacağı Erzurum üzerinden Tokat yolunu takip ederek başlamış olmalıdır.⁶⁴

III-Kırım-Karasu' ya Giden Kol ve Gümrük Hattının Güneyi

Asıl olarak XVIII. ve özellikle XIX. yüzyılda uluslararası ticarete eklemenecek olan Trabzon ve çevresi, Erzurum Gümrüğü'nün XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca ilk doğrudan bağlantı noktasıydı. Sonraki dönemlerde denizyolunun uluslararası ticarete önemli bir rol alması, yaklaşık iki yüz yıllık kervan ticaretinin görece zayıflayarak potansiyelin Trabzon limanına yönelmesi ile sonuçlanmıştır.⁶⁵ Erken dönemde ise kentin Acem tüccarlarıyla ilişkisi gayet de belirgindi. Örneğin Evliya Çelebi, bahsettiği Trabzon Bedesteni'nde faaliyet gösteren esnafın Acem ve Arap menşe'li olduğunu özellikle ifade eder.⁶⁶ Dolayısıyla XVII. yüzyılın en geç ortalarında Trabzon'da bir Acem tüccarı (Eramine-i Acem) kolonisinin var olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ XVII. yüzyılda Karadeniz ticareti, Rusların Kuzey Karadeniz siyaseti dolayısıyla Kefe tarafı limanlarından ziyade Varna, Köstence, İbrail gibi limanlar üzerinden işlemekte idi. Trabzon'dan deniz yoluyla yönelecek iki önemli güzergâh vardır. Bunlardan ilki batıya doğru başkent ya da İzmir pazarına uzanan istikamet, ikincisi ise şüphesiz Kırım tarafıdır.⁶⁸ Trabzon'u bu iki istikamete de gidecek olan mallar; ama özellikle de ikincisine transfer edilecekler için ana toplanma noktası olarak kaydetmek gerekir. Burada hazırlanan mallar hiç şüphesiz sadece İran menşeli mallar değil, Anadolu'nun doğusundan tedariki kolayca mümkün olan bakır gibi madenlerdi. Trabzon'dan Kırım'a uzanan yolun nihayetinde Kırım-Karasu'da, 1698 senesinde Acemler isimli mahallenin bulunması⁶⁹ muhtemelen Rusya

gümrük talebiyle rencide edildiklerinden bahsetmektedir; Türkmenoğlu 2016, s. 219.

⁶⁴ Yanar 2016, s. 990. Culfa yakınlarında bir köy olan Agulisli tüccarlar hakkında Türkçe kaleme alınan ve Zekeriya'nın günlüğü ile Manisa sicillerinden örnek metinlere yer veren çalışma için bkz. Çakmak 2020, s. 157-179.

⁶⁵ Issawi 1970, s. 18-27; Turgay 1983, s. 297-316; Turgay 1994, s. 48.

⁶⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2005a, s. 52.

⁶⁷ BOA. MAD.d.: 10306, s. 10 "Acem tüccarlarından olup Trabzon'da ticaret tarikiyle sâkin olan...." Karadeniz eksenindeki bu ticaretin XVII. yüzyılda kısmen Osmanlı topraklarının dışına taşıdığı söylenebilir: Matthee 1994, s. 739-61

⁶⁸ Kavak 2016, s. 72 vd. Nuri Kavak, bu çalışmada "Kırım topraklarına gelen tüccarların arasında çoğunluğu Acem'ler oluştururken, onlardan sonra Ermeni ve Yahudi tüccarların da geldiği görülmektedir." ifadesine yer vermektedir. Kavak, burada Acem tüccarı kavramını Safevî ülkesinin Acem menşeli tüccarı ile ilişkilendirmiş ve Ermenileri de ayrıca ifade etmiştir. Oysaki Acem tüccarı denilen unsur, zaten özellikle Culfa Ermenilerini içermektedir. Hatta zaman zaman Acem tüccarından bahsetmek, sadece Acem Ermenisi anlamına da gelmektedir.

⁶⁹ Kavak 2016, s. 72-73. Bu dönemlerin Karasu'sundaki ticari potansiyele işaret eden bir çalışma olarak bkz. Kavak 2009. 1631 Temmuz'unda Karasu civarında yaşanan bir sel dolayısıyla yaşananlardan ve gerçekleşen harabiyetten bahsederken, mıntika esnafı ve etnik unsurları kaleme alan hayli ilginç bir günlük için Bkz. Schütz 1975, s. 152. Karasu hakkında ayrıca bkz. Özdem 2006.

içerisine doğru yönelecek güzergâhta bir meskûn mahal meydana geldiğine işaret etmektedir. 1667 senesi doğu batı eksenli bu ticaret için önemli bir tarih olarak görülmektedir. Zira bu tarihte Acem Ermenileri, Çar Alexis Mihajloviç zamanında Rusya içerisinde ticaret yapabilmek için Ermeni Ticaret Şirketi'ni kurmuşlardır.⁷⁰ Rusya içerisinde Acem tüccarının etkinliği, yer yer Astrahan'daki yerli Ermeni gruplar tarafından üstlenilmiştir.⁷¹

Kırım'daki Acem tüccarının mahalli yönetim ile yaşadıkları sorunlar Anadolu'da olanlardan çok da farklı değildi. Konunun esası; aslında transit ticaret yapmak ile ilgili ellerinde izinleri olan Acem Ermenileri'nin, tıpkı Osmanlı coğrafyasının diğer yerlerinde yaptıkları gibi mahallinden tedarik ettikleri mallarla bir nevi ayak tüccarı/gezginci tacir şeklinde faaliyet göstererek ticaret yapmak istemeleri ve yerel tüccar ile bu konuda sorunlar yaşamalarıydı. Örneğin Ocak 1714 tarihli bir mühimme kaydındaki Göynük ve Göl pazarı ahalisinin şikâyet konusu, tüccar taifesinin kurallar gereği han ve odalarda oturup satış yapması gerekirken köy köy gezip mal alıp satmasıydı.⁷² Akkerman'da da benzer sıkıntılar yaşanmıştı. Acem tüccarı köyleri dolaşarak hem köylünün mahsulünü almaya ve hem de onların ihtiyacı olan malları satmaya başlayınca kasaba tüccarının ticaretine sekte vurduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzdendir ki mahalli yönetim transit ticaretin konusu olmayıp mahallinden tedarik edilen malların on beş gün gibi kısa bir zaman içerisinde satılmalarını istemekte idi.⁷³ İdarenin bu tutumu yerel ekonomik aktörlerle ve Acem tüccarların arasındaki çekişmede bir ara yol tutturmak istemesinin göstergesiydi; nitekim özellikle ikinci grup vakıf gelirleri açısından hayati öneme sahipti. Öyle ki Kırım/Karasu'daki Acem Ermenilerinin, mıntukanın en büyük hanlarından olan ve Hacı Selim Giray Han Vakfı'nın gelir kaynakları arasında olan Sefer Gazi Ağa Hanı'nı kullandığı düşünüldüğünde, bu tavrın çok da yersiz olmadığı ortadadır.⁷⁴

İran üzerinden Erzurum'a kadar gelen ve burada Osmanlı maliyesince vergilendirilen kervan ve mallar, eğer deniz aşırı ticaretin konusu olmayacak ise Erzincan üzerinden batıya doğru devam ederdi. Yol Sivas civarında üçe ayrılarak Sivas-Tokat-Amasya hattı ile kuzeye, ortada Sivas-Yozgat Ankara hattı ile batıya ya da Sivas-Kayseri-Konya hattı ile Orta Anadolu içlerine doğru devam ederdi. Elbette bu hattın daha da güney tarafında, mesela Diyarbekir'de de bölgesel ticaretin avantajlarını kulla-

⁷⁰ Kèvonian 1975, s. 213. Bu süreç hakkında ayrıca bkz. Bournoutian 2001, s. 375 vd.

⁷¹ Troebst 1993, s. 190-209; Matthee 2016, s. 55-194.

⁷² “Göynük ve Göl pazarı kazalarından kura ahalipleri gelüb... kazamızda tüccar taifesi sâkin ve bey'ü şîra edecek han ve odalar var iken acem taifesinden [...], [...] ve dahi bazıları han ve odalarda oturmayub karye be karye gezüb teaddi etmeleriyle...” BOA. A. {DVNSMHH: 121, s. 379/1481, Evail-i Muharrem 1126-17-26 Ocak 1714. Kütahya'da Altuntaş ve Tavşanlı gibi yerlerde de Acem tüccarının kendilerine tahsis edilen han ve dükkânlarda oturmadıkları, ticaret için köyleri dolaştıkları anlaşılmaktadır. BOA. A. {DVNSMHH: 118, s. 506/2051, Evahir-i Safer 1124-30 Mart-7 Nisan 1712. Akkerman örneğinde benzer bir durum şöyle ifade edilmiştir: “...acem taifesi kurada gezüb emtialarını taife-i tatar ve saire bey' edüb ve ehl-i tüccar kasaba-i mezbûrede bey ü şîrâdan kalub...” BOA. İE. DH: 4/301, 5 Rebiülahir 1089-27 Mayıs 1678.

⁷³ Kavak 2016, s. 74.

⁷⁴ Kavak 2008, s. 260. Han hakkında bkz. Özdem 2016, s. 113-114.

nan bir Acem grup vardır. Amid'deki Acem Han buna işaret ediyor olmalıdır.⁷⁵ Simeon buraya geldiğinde Hasanpaşa Hanı adlı bir handa konakladığını ve bu hanın üç katlı olduğunu, beş yüz beygir barındırabilecek bir ahır olduğunu belirtir.⁷⁶ Amid, aynı zamanda bir diğer gümrük bölgesiydi. Hususen Halep tüccarının yolunun buradan geçtiği düşünüldüğünde bu gümrüğün artan önemi de açığa çıkar. Yol üzerinde Siverek'te inşa tarihi bilinmiyor olmakla beraber XIX. yüzyılda varlığını bildiğimiz Ohannes Ağa Hanı belki de bu güzergâhın ve ticaretin en uğrak yerlerindendi.⁷⁷ Yine Gümrük Han ve Yeni Han gibi hanlar da Halep civarında iş yapacak tüccarlara hizmet vermekteydi. Zengin Halep bağlantısını kullanarak geri dönmek isteyen tüccarın gümrük ödemeleri gereken yer Amid olduğundan civardaki bu yapılanmaya çok da şaşırılmamak gerekir. Ancak tüccarların burada gümrük ödememek için her zaman çeşitli alternatif yollar bulmaya çalıştıkları da not edilmelidir. "...Gelüb Amid'e uğramayub [...] hafiyeten geçüb Halep'e ve diyâr-ı Aceme gidüb ve kimi Birecik'e gelüb metaların Birecik iskelesinde gemiye koyub Bağdad'a gideriz deyu hile edüb mal-ı miriye gadr...." şeklindeki sızlanmalardan bu gümrükten kaçmanın en azından XVI. yüzyılın son çeyreğinde gayet yaygın olduğu anlaşılıyor.⁷⁸ Öyle görünüyor ki XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı-İran sınırının önemli mıntıklarından olan Van ile Amid arasında yük çözülmesi konusunda benzer bir tartışma vardı. Zira Amid mültezimlerinin İstanbul'a yansıyan dertlerinde "*kadimden diyâr-ı Acem'den gelen yükler Van'da açılmayub ve şart-ı iltizamlarına dahi Van'da yük açılmamak şart iken hâlâ Van'da âdet-i kadimeye ve şart-ı iltizamlarına muhalif yük açmak iltizamlarına külli kesr...*" büyük bir şikâyet sebebi olarak ifade edilmektedir.⁷⁹

IV-Gümrük Hattının En Batısı: Sivas-Tokat-Amasya'da Acemler

İran tarafından gelen kervan yolu Sivas üzerinden Tokat ve Amasya'ya ulaşmaktaydı. İstanbul'dan İran'a gidecek olanlar ise tam aksi yöndeki Amasya-Tokat ve Sivas istikametini kullanmaktaydı.⁸⁰ Tournefort'un ifadesiyle Tokat, her taraftan kervanların geldiği Türkiye'nin en önemli ticaret merkezlerinden bir tanesidir. Aynı zamanda İran'dan gelen kervanların İstanbul ve İzmir güzergâhlarının birbirinden ayrıldığı noktadır. Tokat'ta bulunduğu gibi, XVIII. yüzyılda bir iç kara gümrüğü kurulmuş idi.⁸¹ Tokat, Tebriz'den Bursa istikametine devam edecek kervanların mutlaka uğraması gereken yerdir; öyle ki ticaretin getirdiği anlaşmazlıklarda ismi sıklıkla telaffuz edilmekteydi.⁸² Örneğin 20 Ekim 1731 tarihinde İstanbul Kadısı'na hitaben kaleme alınan bir hükümde Tali Giray isimli bir ipek taciri, Erzurum civarından satın aldıkları ipeğin resm-i mizanını Tokat'ta verdiklerini ancak İstanbul'a geldiklerinde deste harirlerinden hüccete

⁷⁵ Gümüş 2014, s. 169, 248, 393.

⁷⁶ Andreasyan 2013, s.118.

⁷⁷ Akman 2018, s. 35 vd.

⁷⁸ BOA. A. {DVNSMHH: 27, s. 400/959, 984-1576.

⁷⁹ BOA. A. {DVNSMHH: 36, s. 107/311, 8 Muharrem 987-7 Mart 1579.

⁸⁰ Bu mıntıkadaki yol ağı için bkz. Taeschner 1924, s. 212 vd..

⁸¹ Özvar 2005, s. 107.

⁸² Kocakaplan 2017, s. 49.

mugayir tekrar vergi talep edildiğini ifade etmektedir. Osmanlı merkezi bu şekilde vergisi ödenmiş deste harirden yeniden vergi alınmaması gerektiğini karar altına almıştı.⁸³ Bursa'ya gidecek kervan burada da Erzurum gibi Reftiye Gümrüğü'nü öder. Yükler, Bursa'da çözüleceği için malların vergisi orada ödenecektir. İnalçık, bu yönlü ticaret için birinci gümrük olarak Tokat'ı ikinci gümrük olarak da Bursa'yı zikreder.⁸⁴ Tokat, doğu batı ya da kuzey güney istikametinde önemli bir kavşak olmanın yanında, bir taraftan ham ipeğin işlenmesi öte taraftan pamuklu ve basma imalatı ile dikkat çeken bir merkezdir.⁸⁵

XVIII. yüzyılda Tokat, “*Anadolu'nun en faal ticaret ve ulaşım merkezi olup Kayseri'den gelen kervanlar kök boya; Ankara'dan gelen kervanlar sof ve diğer emtia; İzmir'den gelenler çuha, baharat, şeker, kâğıt ve diğer Avrupa malları; Aydın'dan gelenler pamuk ve İstanbul'dan yola koyulanlar da muhtelif malları kente getirirler; buradan çeşitli dokuma kumaşlar, bakır, demir mamulâtını götürürlerdi. Bu haliyle Orta ve Uzak Doğu ticaretinin mühim bir merkezi olan Tokat'a, Musul yolu ile İran ve Hindistan'dan dahi tüccarlar gelirlerdi.*”⁸⁶ Tokat'taki Acem tüccarlarının Osmanlı Anadolu coğrafyasının görece uzağındaki Ahyolu ile dahi ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Bu cümleden olarak Tokat çarşısı, Müslüman tüccarın yanında Ermeni ve Yahudi tüccarın da faaliyet yaptığı bir iktisadi alanı içine almaktaydı.⁸⁸ Yer yer ifade ettiğimiz gibi bu mntıkada ticaret yapan Acem Ermenilerinin bir kısmı gerçekte Kırım Karasu'da iş tutmakta; gerek buradan gerekse Anadolu'nun diğer yerlerinden aldıkları heft renk bogasi, kirpas ve basma gibi kumaşları Karadeniz'in kuzeyine götürmekteydiler.⁸⁹ Onların bu irtibatları sebebiyle olsa gerektir ki Celali fetretinde şehir ahalisinden Erzurum tarafına kaçanlar olduğu gibi Kefe tarafına kaçanlar da bulunmaktadır.⁹⁰ Şehirden kaçan bu unsurların önemli kısmının Ermenilerden oluştuğu var sayılmalıdır.

Evliya Çelebi Tokat'ta Vartan Oğlu Hanı isimli bir handan bahseder. Aynı isimli Ermeni tarafından inşa edilmişti ve yine Evliya Çelebi'nin nakline göre Acem tüccarı bu handa konaklamaktaydı: “*cümle Acem sevad-geranı anda mihman olur.*”⁹¹ Kasım 1837

⁸³ BOA. AE. SAMD. III: 16/1419, 18 Rebiülahir 1143-31 Ekim 1730.

⁸⁴ İnalçık 1995, s. 91.

⁸⁵ Genç 1987, s. 149-151.

⁸⁶ Şahin ve Emecen 1988, s. 297; Tokat'a gelen ve geçen kervanlar hakkında bkz. Andreasyan 2013, s. 213.

⁸⁷ BOA. AE. SMST. II: 38/3740, 9 Zilkade 1107-10 Haziran 1696. Bu belgede Tokat'ta vefat eden bir Acem tüccarının Ahyolu kasabasındaki metrukâtı konusu ele alınarak bunların metrukâtına beytülmalcilerin müdahil olamayacakları ifade edilmektedir. İstanbul ve Tokat'ta bulunan Acem kardeşlerden de haberdarız. BOA. AE. SMST. II: 15/1445, 20 Şaban 1110-21 Şubat 1699.

⁸⁸ Eylül 1678 tarihli mühimme kaydında Tokat'ta Bezzâz ve Penbeci çarşılarındaki dükkânlarda faaliyet gösteren Yahudi tüccarın Müslüman ve Ermeni tüccar tarafından taciz edilerek “*sük-ı mezbûrda size ticaret ettirmemiz deyu şer'-i şerife ve kadîme muhalif niza' edüb kâr u kisblerine mani' oldukların...*” ifadesi geçmektedir. Bkz. BOA. A. {DVNSMHHM: 96, s. 126/632, Evail-i Şaban 1089-18-27 Eylül 1678.

⁸⁹ İnalçık 1996, s. 186.

⁹⁰ İpşirli 1987, s. 60, 61.

⁹¹ Kopruman 1987, s. 47.

tarihli geç bir defterde dahi -ki bu tarihlerde Acem tüccarları Anadolu'daki etkinliklerini tamamen yitirmese de pazar paylarını yeni rakiplere kaptırmıştı- Tokat'ta Voyvoda Han isimli başka bir handa zuhur eden Acem malına atıf vardır.⁹² Simeon, Tokat'ın mamulâtı meyânında mavi marokene atıf yapar. Diyarbekir ve Bağdat kırmızı, Musul sarı, Urfa siyah ve Tokat da mavi maroken ile meşhurdur. Yine Simeon Tokat yakınlarında Şarklı Köy diye bilinen ve ahali si neredeyse tamamen Hristiyan olan köye de atıf yapar.⁹³ Tokat barındırdığı çarşı ve hanlarla değil; kasaba ve kentleri içine alan art alanıyla da Acem tüccarlarının ilgi odağıydı. Örneğin Amasya'da da Acem tüccarının faal olduğu anlaşılıyor. Şehirde Acem Ali Mahallesi adıyla bilinen bir yerleşim olmakla beraber bu mahallenin menşei, ele aldığımız konunun uzağında gibidir. XVII. yüzyılda Acem tüccarların şehirdeki hanlardan özellikle Hasan Ağa Hanı'nı kullandıkları anlaşılmalıdır.⁹⁴ Sivas, ticaret bağlamında muhtemelen Tokat gibi bir şehrin gölgesinde kalmış; hem Acem tüccarlarının varlığı açısından hem de uluslararası ticarete eklenme hususunda ciddi bir potansiyel göstermemiştir. Nitekim 1833 sayımında şehirde bulunan ve dışarıdan gelen tüccarların sayısı sadece kırk olup bunların da 32'si gayrimüslimdi. Bunların geldikleri yerlere baktığımız zaman Ankara, Kayseri, Eğin ve Divriği gibi şehirler dikkat çekerken Ermeni tüccarın şehirde Paşa, Bekir Çavuşoğlu ve Şeyh hanlarında konakladığı anlaşılıyor.⁹⁵ Sivas'ın Acem ticaretinde daha kısıtlı rol alması ve Tokat'ın ekseninde var olması, daha güneydeki çok daha dinamik bir ticaret alanının gölgesinde kalmasından da kaynaklanmış olabilir.

Erzurum'dan itibaren yol eğer batı istikametinde Tokat'a doğru devam etmeyecekse Erzincan-Refahiye civarından güneye yönelerek Eğin ve Arapkir üzerinden Malatya ve Antep'e doğru devam ederdi.⁹⁶ Bir yandan Halep'e de bağlanan bu ağ üzerindeki Malatya, XVII. yüzyılda İran yolu üzerindeki önemli menzillerdendi. Silahdar Mustafa Paşa tarafından inşa edilen ve 1637'de tamamlanan kervansaray bu yol aktivitesi ile ilişkili olmalıdır.⁹⁷ Bu yol üzerinde önemli yerlerden bir tanesi de Harput'tu. İran üzerinden gelip İstanbul ya da Bursa'ya doğru devam edecek veya Diyarbekir ve Antep'ten yukarıya doğru çıkan kervanlar Harput civarında kalenin altında Hüseyin adlı ve nüfusunun çoklukla Ermeni olduğu anlaşılan köyde konaklamakta idiler. Nitekim 1072 Cemazeyilevvel ayı ortalarında, yani 1662 Ocak başlarında, bu köyde Hüseyin Ağa Odası demekle maruf bir odada kalırken bazı Acem tüccarının malları çalınmıştı.⁹⁸

V-Orta Anadolu'nun Geniş Alanı: Ankara Çevresi ve Kayseri'den Konya'ya Güney Hat

⁹² BOA. D.BŞM. d. 8852, s. 1, 15 Safer 1237-11 Kasım 1821. Bkz. Andreasyan 2013, s. 212.

⁹³ Andreasyan 2013, s. 211.

⁹⁴ Amasya Şer'iyeh Sicili 17, s. 76/1, Evail-i Şevval 1084-9-18 Ocak 1674.

⁹⁵ Sönmez 2015, s. 223-24.

⁹⁶ 1723 yılı Ocak sonu Şubat başlarında (Evahir-i Rebiülahir 1135) Acem kervanı tam da bu güzergâhta eşkiya tarafından baskına uğramış idi. BOA. A. {DVNSMHHM: 131, s. 48/102, Evahir-i Rebiülahir 1135-29 Ocak- 6 Şubat 1723.

⁹⁷ Göyünç 1970, s. 84.

⁹⁸ Harput Şer'iyeh Sicili 382, s. 13-14, Evasıt-ı Cemazeyilevvel 1072-2-11 Ocak 1662.

Orta Anadolu'da Ankara hiç şüphesiz Acem tüccarın önemli uğrak yerlerindendi. Ankara XVII. yüzyılda özellikle sof etrafında şekillenen bir ekonomi ve güçlü esnaf yapılanması ile dikkate değer bir şehir haline gelirken Acem tüccarları buradan satın aldıkları tiftikleri İzmir'e götürmekte ve orada Avrupa tüccarı ile buluşturmaktaydılar. Birçok yerde olduğu gibi burada da Acem tüccarı yıllar boyunca hanlarda kiraladıkları odalarda konaklamaktaydılar. Bir yönüyle dışarıdan gelen ve muvakkat süre için misafireten mukim tüccar olarak kabul edilmelerine rağmen yıllar yılı şehirde oturdukları da bir gerçektir. Aynı konu Konya ve civarı için de geçerli idi, zira yerli bezzaz tarafından Alacahan'da ticaret edegelen Acem tüccarından kendilerine teklif olunan salyânenen hisselerine düşeni ödemeleri konusunda talepleri bilinmektedir.⁹⁹ Ankara'da Acem ya da Anadolu Ermeni'si gibi unsurların konakladığı hanlar arasında üç han hemen dikkat çeker. Bunlar Kurşunlu Han,¹⁰⁰ Zağfiran Hanı¹⁰¹ ve Çengel Han'dır.¹⁰² Sof üretiminin buradaki ticari unsurların temel motoru olduğu düşünüldüğünde Ankara'daki Acem varlığının çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı görülür. Örneğin tiftikten üretilen sof kumaşının en kıymetlilerinin üretildiği yerler arasında olan Ayaş ve Beypazarı bu coğrafyanın yakın konaklarıydı; keza Acem ağları daha da kuzeye ulaşmaktaydı. Örneğin Kastamonu'da da bir Acem Hanı'ndan ve bu handa ticaret emeliyle sakin olan Acem tüccarından¹⁰³ ve XIX. yüzyıl sonlarında yandığını haber aldığımız Acem Hanı isimli bir hanın da Çankırı'daki varlığından haberdarız.¹⁰⁴ Yine Ankara'nın kuzeyinde Bolu sahasındaki Göynük'te de XVII. yüzyıl başlarında harap halde bir Acem Hanı bulunmaktaydı. Hanın, bir yeniçeri tarafından yıktırılıp yeniden yaptırıldığı, burada tekrardan ticarete başlanılmış olduğunu 17 Muharrem 1019 yani 11 Nisan 1610 tarihli bir divan hükminden öğrenmekteyiz.¹⁰⁵ Yukarıda Bolu-Geyve taraflarının İstanbul'da gümrükten kaçmak isteyen kervanların perakende olarak dağıldıkları yerlerden olduğu ifade edilmiş idi. Anlaşıldığı kadarıyla bu mıntika da Acem grupların hem sakin oldukları yerlerdendi hem de Acem adıyla anılan hanlar yol üstü güzergâhı olarak işlev görmekteydiler.¹⁰⁶ Bu bağlamda hemen yakın yerlerden bir tanesi olan Bolu-Mudurnu, bu güzergâh dâhilinde Acem tüccarının önemli duraklarından biriydi. Ankara'nın kuzey ve kuzeybatısını içine alan bu havza tüccarlar için bir anlamda Bursa'daki meslektaşlarıyla da buluşma yeriydi ve çoğu zaman Ankara'daki tüccarların temel etkinlik alanıydı. Oysa kentin çok daha güneyinde uzanan ve Konya etrafında yerleşik Acem tüccarlarını içine alan ticari ağlar tamamen Ankara'ya bağlı değildi.

⁹⁹ Muşmal 2000, s. 86.

¹⁰⁰ Ankara Şer'îye Sicili 55, s. 30/111, 9 Cemazeyilevvel 1082-13 Eylül 1671.

¹⁰¹ Ankara Şer'îye Sicili 56, s. 270/915, 20 Zilkade 1084-26 Şubat 1674.

¹⁰² Ankara Şer'îye Sicili 63, s. 2/10, 3 Rebiülahir 1094-1 Nisan 1683.

¹⁰³ BOA. AE. SABH. I., 100/6856, 11 Zilkade 1195-29 Ekim 1781. Bilici 1992, s. 313.

¹⁰⁴ BOA. İ. ML: 17/64, 11 Zilhicce 1313-24 Mayıs 1896.

¹⁰⁵ BOA. A. {DVNSMHM: 79, s. 191/475, 17 Muharrem 1019-11 Nisan 1610.

¹⁰⁶ BOA. İE. ŞKRT: 4/294, Evasıt-ı Muharrem 1140-29 Ağustos-7 Eylül 1727.

Harita 1: Osmanlı Anadolu'sunda Acem Tüccarların Coğrafi Dağılımı

Anadolu'nun her yerine ulaşabilecek bir konuma sahip olması, doğu-batı ya da kuzey-güney yönlü yolların uğrak yerinde bulunması Konya ve çevresinin, ticari potansiyelini artırmış; civar Bursa, Kütahya, Tokat, Kayseri, Urfa, Diyarbakir, Filibe, Halep tüccarının buluşma yeri haline gelmişti.¹⁰⁷ Hiç şüphesiz bu alan, Bursa-Kütahya-Karahisar-Konya istikameti yanında Karaman bağlantısı ile de Antalya-Alanya tarafıyla daha yakın ilişkiler tesis edebilme imkânı sebebiyle tüccar unsurların ilgi alanlarında yer almıştır. Öte taraftan yüksek tarımsal potansiyel ve görece kalabalık nüfus ticari potansiyelin de yüksek olmasını beraberinde getirmiştir. Bu sebeple daha erken dönemlerden itibaren gayrimüslim Acem unsurlarını Konya ve civarında görürüz.¹⁰⁸ Kadim Teke sahasında bir tarafta Antalya civarında öte tarafta Karaman sahasında faaliyet gösteren Acem tüccarının özellikle Silifke¹⁰⁹ civarında faaliyet gösterdiği yine arşiv kayıtlarına yansıyan Acem Hanı'ndan anlaşılmaktadır. Mintika ticareti elbette sadece İran mallarının ticareti ile ilgili değildir; her yerde olduğu gibi bahse konu tüccar burada da her çeşit emtianın alım ve satımı ile uğraşmakta idi. Evliya Çelebi "*âsûmâni renk ve gül-i şeftâlî ve sarı ve turuncî ve kırmızı sahtiyamı olur kim A'rab u Acem'de*

¹⁰⁷ Kars 2018a, s. 309-319; Kars 2018b, s. 311-14.

¹⁰⁸ Cengiz 2008, s. 33.

¹⁰⁹ Köse 2019, s. 45.

ma'rufdur" ifadesiyle bölgenin sahtiyan potansiyeline dikkat çeker.¹¹⁰ Konya civarında özellikle kırsal Yörük nüfusun yoğunluğu sebebiyle önemli miktarda da deri ticareti mümkündü. Yine bölgenin önemli bir metaı olarak da güherçile ifade edilebilir.¹¹¹ Boya sanayinin ihtiyaç maddelerinden olan mazı da hem yerel tekstil endüstrisini ayakta tutmakta hem de özellikle kısa mesafeli ticaret için Acem tüccarlarının iştahını kabartmaktaydı. Kapan Han ve Muslu Ağa Hanı, Karaman'a gelen ve burayı yurt tutan Acem tüccarının kaldığı hanlar olarak öne çıkmaktaydı.¹¹² Öte taraftan burada evlerde kalan Acem tüccardan da haberdarız.¹¹³ Konya'da Ermeni tüccarın kaldığı iki tane de han bulunmaktadır.¹¹⁴ Alaca Han Acem tüccarın Konya'da ticaret ede geldikleri hanlardan birisiyken¹¹⁵ Larende'de de hanlarda sakin Acem tüccardan haberdarız.¹¹⁶ Antalya-Eğirdir-Konya güzergâhında Beyşehir Gölü'nün batısında Kireli Kasabası'nda XVIII. yüzyılda Acem Han adıyla bir han bulunmaktadır.¹¹⁷ Acem tüccarları Konya'da kısmen hanlarda konaklayarak kısmen de mülk sahibi olarak sâkin olmuşlardır. Hemen her yerde olduğu gibi yerleşik olmak ya da handa kalmak, ödenmesi gereken bazı vergiler konusunda tartışmayı da beraberinde getirmekte idi.¹¹⁸ Tıpkı İzmir'de olduğu gibi yerleşik olanlar arasında muhtelif mesleklerin olduğu anlaşılıyor ve hatta bunlar arasında da marangozluk yapanlar dahi vardı.¹¹⁹

Konya Karapınar, Acem tüccarının sıklıkla kullandığı bir yerdi. Anadolu'nun kuzey-güney istikametindeki yolu üzerinde bulunan ve II. Selim tarafından ihya edilen Karapınar'da Culfalı adlı bir mahallenin bulunması, mıntıkada Acem tüccarın etkinliğine işaret ediyor olmalıdır.¹²⁰ Konya'nın etrafında Acem tüccarlarının oluşturduğu iktisadi coğrafyanın çok geniş olduğu anlaşılıyor. Konya ile yakından çalışan ticari bağlandı, Silifke ve Isparta gibi daha uzak yerlerde bulunan tüccarın hem Adana-Tarsus'dan hem de Orta Anadolu'dan beslenmesini sağlamış ve onları buralarda da faal kılmış olmalıdır.¹²¹ Isparta'da bu tüccarın adına izafeten bir Acem Han da bulunmaktadır. Bu hanın bulunduğu kesim de zamanla Acemler Mahallesi olarak anılırken¹²² yakındaki Burdur da Acem Han isimli başka bir hana ev sahipliği yapmaktaydı.¹²³

Kayseri civarı ise Anadolu'nun doğu-batı ve kuzey-güney yönlü ticaretinde önemli bir noktadaydı, her ne kadar Ankara ve daha güneydeki Konya hattıyla yakın

¹¹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2006, s. 20. Konya'da imal edilen deri ve mamulâtı konusunda bkz. Oğuzoğlu 1970, s. 611-621.

¹¹¹ Cengiz 2008, s. 267.

¹¹² Cengiz 2008, s. 33, 254-55, 319.

¹¹³ Cengiz 2008, s. 319.

¹¹⁴ Odabaşı 2018, s. 1448.

¹¹⁵ Muşmal 2000, s. 86.

¹¹⁶ Solak ve Sak 2014, s. 195.

¹¹⁷ Akıncı 2007, s. 95.

¹¹⁸ Cengiz 2008, s. 245.

¹¹⁹ Cengiz 2008, s. 252.

¹²⁰ Eroğlu vd. 2013, s. 127, 131.

¹²¹ Köse 2013, s. 313.

¹²² Gökçe 2016, s. 53

¹²³ Diyarbakir Şer'iyecileri Sicili 313, 67/282.

ilişkileri bulunsa da hem aldığı Ermeni göçleriyle hem de barındırdığı Acem tüccarıyla XVII. yüzyılda kendi başına önemli bir merkez haline gelmişti. XVIII. yüzyıl ortalarına ait bir sicil kaydında Kayseri’de Acem Han¹²⁴ adlı bir hanın varlığı dikkat çekmekle beraber, hanın vakfedilmiş olduğu mevlevihânenin 1637 tarihli vakfiyesinde Acem Hanı ibaresi geçmez. Burada bahsedilen han Kapan Han’dır. Dolayısıyla yüz yıl içerisinde bahse konu Kapan Han’ın Acem Hanı olarak anılmaya başlanmış olması, bölgenin Acem tüccarı için giderek daha bağımsız bir merkez haline geldiğine işaret ediyor olmalıdır. Kayseri her ne kadar giderek otonom bir Acem tüccarı mintakası haline gelse de ticarete konu olan deri gibi metalar için Orta Anadolu platosunun güney kesiminden de besleniyor olmalıydı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından inşa edilen İncesu’daki kervansaray muhtemelen kuzey-güney yönlü ticaretin önemli konak noktalarından biri haline gelirken aynı zamanda Konya ve Aksaray taraflarından çıkmakta olan güherçilenin İran’a kaçırlmaması için tertibat alınması talep edilen bir kontrol noktasıdır.¹²⁵

Kırım ile Trabzon ve Tokat arasında kurulan ticari ağları andıran bir şekilde Orta Anadolu’nun güney hattındaki Acem tüccarlarının Anadolu sahası dışında ilişki kurduğu en önemli bağlantı noktası Kıbrıs’tı. Aslına bakılırsa Osmanlı fethi öncesinde de adada hali hazırda bir Ermeni nüfusun varlığı bilinmektedir.¹²⁶ Osmanlı fethiyle beraber adanın Doğu Akdeniz ticaretinde yükselmesi sürecinde Ermenilerin de etkin olduğu anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın başlarında geniş bir coğrafyada etkin olmaya başlayan Acem tüccarı Kıbrıs’a da yerleşti;¹²⁷ bu unsurlar adadaki ipek imalat sektörünü kontrol etmeye başladı.¹²⁸ Fetihden hemen sonra inşa edildiği anlaşılan Büyük Han, adada yer alan hanlar arasında en dikkat çekici olanlardandır. Beylerbeyi Muzaffer Paşa tarafından yaptırıldığı ifade edilen han, özellikle Alanya-Kıbrıs arasındaki ticarete kullanılmasından dolayı Alâiyeliler Hanı olarak bilinmektedir.¹²⁹ Yüksek ihtimalle Acem tüccarı bu hanı kullanmaktaydı; ancak Lefkoşa St. Georg Kilisesi’nin (Bedesten) özellikle Ermeni tüccarının esas faaliyet merkezi olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır.¹³⁰ Oluşum sürecinin detaylarını henüz çok bilemesek de Kırım’dakine benzer bir şekilde bazı tüccarın yerel unsurlarla karıştığını ima eden bir Ermeni Mahallesi, adadaki han ve bedestenlere eşlik etmekteydi.

VI-Halep ve Art Alanı, Antep, Maraş

Halep, Avrupa’dan getirilen Batı menşeli mallar ile Hindistan ve Basra Körfezi üzerinden gelen Doğu’nun zengin emtiasının ve İran ipeğinin Avrupalı tüccar tarafından alış ve satışına sahne olan bir yerdi. Halep pazarının büyüklüğü ve ticari ilişkilerdeki rekabet Acem tüccarının burayı tercih etmesinin sebeplerindendi.¹³¹ Simeon buradaki

¹²⁴ Denктаş 2005, s. 59.

¹²⁵ BOA. AE. SMHD. I.: 7/435, 26 Muharrem 1159-18 Şubat 1746.

¹²⁶ Jennings 1993.

¹²⁷ Erdoğan 2002, s. 3.

¹²⁸ Bkz. Özkul 2014a, s. 181.

¹²⁹ Eyice 1996, s. 414.

¹³⁰ Özkul 2014b, s. 525.

¹³¹ Faroqi 1991, s. 109.

Ermeniler hakkında şunları kaydeder: “Halep’te üç yüz hane Ermeni vardır. Bunlar akıllı, zengin güzel endamlı adamlar olup Culfalılar ve Amidliler gibi namlı tacirlerdir.”¹³² Acem tüccarı Halep pazarından aldığı malları Osmanlı coğrafyasının her tarafına taşımakta idi.¹³³

Tebriz-Halep arasında birkaç farklı yol alternatifleri olmakla beraber¹³⁴ Erzurum üzerinden Anadolu’ya giren yolun en azından XVII. yüzyılda en işlek hat olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin uluslararası ticaretteki konumu 1639’a kadar devam eden İran harpleri sebebiyle ipeğin İzmir pazarına yönelmesi sürecinde kısa bir süre inkıtaya uğradıysa da 1639 sonrasında tüccarın yeniden Halep’i kullanmaya başlaması ile şehir gelişme trendini devam ettirdi.¹³⁵ Bu süreç 1720’lere kadar devam etmiştir. Halep elbette sadece kendi dinamikleri içerisinde gelişen bir şehir değil, bölgesel potansiyelin kavşağındaki büyük bir kentti. Halep’in uluslararası emtiaları ipek ile karabiber olmasına rağmen çivit veya Hint kumaşları gibi çok farklı ürünleri de içinde barındırmaktaydı.¹³⁶ Görece uzak sayılacak Bursa¹³⁷dâhil olmak üzere Tokat ve Amasya, Antep,¹³⁸ Diyarbakir ve Mardin taraflarından dokunan/boyanan bezler ile boyama işleminin stratejik ürünü olan mazı Halep’e kervanlarla taşınmaktaydı. Öte taraftan Bağdat ve Basra taraflarından da gerek Hindistan menşeli mallar gerekse İran ipeği gelmekteydi.¹³⁹ Halep’e ipek getiren tüccarın getirdikleri ipeği kanun gereğince İpek Hanı’na indirmeleri gerekmekte idi. Tıpkı Amid Gümrüğü örneğinde olduğu gibi Acem tüccarlarının bu kuraldan olabildiğinde kaçınmaya çalıştığı anlaşılıyor. Hatta 9 Şevval 1099/7 Ağustos 1688 tarihli arzda İpek Hanı’nın mahzenleri dolu olduğu için ipeğin başka hana indirilmesi gerektiğinde dahi İpek Hanı’nın müstecirine ödenmesi gereken avâidin ödenmesi talep edilmektedir.¹⁴⁰

Halep’ uğrayan Acem tüccarlarının varlığını sadece Antep civarında değil; Adana, İskenderun Payas¹⁴¹ ve Maraş bölgelerinde de görmektediriz. Örneğin Evliya Çelebi çağında Adana’da on yedi han ve Ramazanoğulları’nın inşa ettiği “*kal’a-misal bezzazistan*” bulunurken, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde sayıları otuzu geçen hanlar bu ticari aktiviteye işaret etmektedir.¹⁴² Ceyhan yakınlarındaki XVII. yüzyılda inşa edilmiş olduğu cami kitabesi ile müzedeki bir kitabeden anlaşılan Kurtkulağı Kervansarayı’nın cesameti, döneminde Acem tüccarının da içerisinde olduğu canlı ticarete işaret ediyor

¹³² Andreasyan 2013, s. 182.

¹³³ Özi Valisine ve Hacıoğlu Pazarı kadısına hitaben kaleme alınan Ekim 1711 tarihli mühimme kaydı için bkz. BOA. A. {DVNSMHHM: 118, s. 129/568, Evail-i Ramazan 1123-13-22 Ekim 1711.

¹³⁴ Özergin 1959, s. 56-63.

¹³⁵ Türkhan 2014, s. 32.

¹³⁶ Türkhan 2014, s. 31.

¹³⁷ Halep’te kermesud ve alaca işlemek ile geçimini sağlayan kişinin Bursa’dan yedi yük ipek getirmek istediği ve yollarda buna engel olunmamasını isteyen arzı üzerine verilen izin buyrulduzu için bkz. BOA. C.İKTS: 17/844.

¹³⁸ Çınar 2013, s. 38.

¹³⁹ Türkhan 2014, s. 40-41.

¹⁴⁰ BOA. AE. SSUL. II: 32/3101, 9 Şevval 1099-7 Ağustos 1688.

¹⁴¹ Anadolu’dan toplanan kıymetli madenlerin dışarıya çıkarıldığı liman: Yılmaz 1992, s. 202.

¹⁴² Taş 1998, s. 379-380.

olmalıdır.¹⁴³ Şehirdeki Ermeniyan/Zımmiyân Mahallesi ilk olarak 1572 tahririnde kayıtlara yansırken¹⁴⁴ kent bir Acem Han'ını da barındırmaktaydı.¹⁴⁵ Maraş'a baktığımızda ise XVII. yüzyılda hem Acemli hem de Şarkiyân mahallelerini görebilmekteyiz.¹⁴⁶ Bu mahalle sakinlerinin şehre ne zaman geldikleri belli olmamakla beraber XVI. yüzyılda şehirde bu isimle mahalleler bulunmamaktadır.¹⁴⁷ Evliya Çelebi Maraş'ta mevcut altı han içerisinde en meşhurlardan birisinin Acem Han olduğunu belirtir. Yine Halep'in bir ticaret partneri olarak Antep de bu dinamiklerden nasibini almaktaydı; XVIII. yüzyılda Antep civarında ticaret yapan tüccar arasında Acem tüccarının en zengin gruplar arasında yer bulması bu anlamda hiç şaşkıncı değildir.¹⁴⁸ Anadolu'da XVII. yüzyılın sonunda tamamlandığı ve iyice belirgin hale geldiği anlaşılan süreç burada da kendini göstermiş benziyor, nitekim XVIII. yüzyılda hanlarda iş yapanlarla birlikte Tarla-yı Atik Mahallesi'nde oturan Acem Ermenilerinin de adı geçmektedir.¹⁴⁹

VII-Ankara'nın Batısında Bir Geçiş Hattı:

Afyon, Kütahya, Denizli'den Bursa ve Balıkesir'e

Afyon XVI. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyıl sonlarına değin Tokat-İzmir kervan yolunun en önemli konaklarından; kent güzergâh üzerinde olmanın nimetlerini hem iktisadi hem de mimari birikimiyle göstermektedir. Şehirdeki Acem tüccarları ticaretle de uğraşırken¹⁵⁰ yerel eşraf ve Osmanlı bürokrasisinin önemli isimlerinin vakıfları meydanında gördüğümüz han ve kervansaraylarda kalmaktaydılar. XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında şehirde Nahcıvanlı bir tüccarın vefat ettiği ve Evliya Çelebi'nin kal'a-misal bir mekân olarak tanımladığı Aşağı Acem Han'dan haberdarız.¹⁵¹ Şehre gelen bütün Acem/İranlı tüccarlar elbette sadece bu handa kalmıyordu, yine aynı tarihlerde Kapan Han'da kalan bir İranlı Yahudi tüccarın terekesi de sicillere yansımıştı.¹⁵² Başka bir örnekte ise Yahudi bir Acem ile Acem Ivaz borç ilişkisi kurarken Ivaz Aşağı Han'da kalmaktaydı.¹⁵³ XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Acem tüccarın bir kısmı

¹⁴³ Akıl 2006, s. 141-160

¹⁴⁴ Taş 1998, s. 386

¹⁴⁵ Kurt 2021; Adana'da Kürd Bayramzâde Mehmed Paşa tarafından bina edilen ve Konya'da Mevlevî dervişlerine vakfedilen Acem Hanı adıyla bir han olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. C.EV: 35/1746, Evahir-i Rebiülevvel 1198-13-22 Şubat 1784. XIX. yüzyıl başlarında bu hanın arsası kalmış gibidir bkz. Özkan 2011, s. 75. Ancak, XX. yüzyıl başlarında bu hana atıf vardır bkz. Oğuz 1924, s. 50. Emel Himmetoğlu bir çalışmasında, "Eramine-i Acem" tabiri üzerinde hiç düşünmeksizin "...Eramine-i Acem sıralaması yapılarak Ermenilerin Hıristiyanlardan ayrı tutulması dikkat çekicidir" gibi bir yaklaşım sergilemektedir. Bkz. Himmetoğlu 2020, s. 141.

¹⁴⁶ Arslan 2014, s. 135

¹⁴⁷ Yinanç ve Elibüyük 1988, s. 11-35.

¹⁴⁸ Kars 2018b, s. 356-58.

¹⁴⁹ Öztürk 2020, s. 101.

¹⁵⁰ Bakı 1951, s. 25.

¹⁵¹ Afyon Şer'îye Sicili 527, 17a, 28 Cemazeyilahir 1113-30 Kasım 1701.

¹⁵² Afyon Şer'îye Sicili 527, 16a, 3 Cemazeyilahir 1113-5 Kasım 1701.

¹⁵³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2005b, s. 21

Abdi Ağa Hanı'nda da kalmakta idi.¹⁵⁴ Afyon'dan ayrı olarak Bolvadin'de de Acem Han adlı bir han bulunmaktaydı.¹⁵⁵ Evliya Çelebi'nin anlatımına göre Kütahya'da¹⁵⁶ da Acem Han adıyla bir han bulunmaktaydı. Evliya, bu hanı mamur hanlardan birisi olarak tanımlar.¹⁵⁷ Her ne kadar gerek bugünkü mimari stoka yansımamış ise de Uşak'ta da bir Acem Hanı vardı.¹⁵⁸ Zira bu tacirlerin Anadolu'da en faal oldukları dönemlerde Evliya Çelebi, Uşak hakkında “ve bu şehirde yük çözümlü yük bağlanır bender şehir-i azimdir. Anadolu eyaletinin deve ve araba işler güyâ iskelesidir” ifadeleriyle Uşak halılarının Acem İsfahanında işlenen nitelikte olduğuna da vurgu yaparak şehirde Ermeni ve Rumların olduğunu ancak Yahudilerin bulunmadığını ifade eder.¹⁵⁹ Bu evsafa bir şehirde Acem tüccarının olmaması makul değildir. Keza bu bölge Afyon çevresinde küçük küçük büyüklü kasaba ve kentlere yayılmış Acem tüccarının varlığıyla ön plana çıkmaktadır; örneğin orta çağlardan beri dokumalarıyla da bilinen Denizli'de de bir Acem Han bulunmaktadır.¹⁶⁰

Osmanlı dünyasında Bursa, XV. yüzyıldan itibaren İpek ticaretinin adeta kalbi idi.¹⁶¹ İzmir'in Anadolu ve İran'ın Avrupa ile ticaretinin daha yeni yeni çıkış noktası haline geldiği XVII. yüzyılda dahi devlet kervanların Bursa'dan sapmasını engelleyemedi.¹⁶² Aslında 1648 senesinde bile muhtemelen mizan-ı harir iltizamcısının kontrolü dolayısıyla Acem tüccarının Bursa'ya gelerek denklemlerini çözüp satış yapmaları ile miriye zarar verdikleri belirtilerek, bundan böyle İstanbul'a gelmeden Bursa'da yük çözümlerini ve satış yapmalarını; yaparlar ise mallarına el konulması divanda karar altına alınmış idi.¹⁶³ İncelediğimiz dönemde Bursa'da ipek ticareti ile ilgili iki tane han bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Eski İpek Han ya da Eski Kazazhâne olarak bilinen yapıdır. Çelebi Mehmed'in ipek bağlamında yeni bir han (Yeni İpek Han-Kozahan) yaptırması ile asıl ticaret buraya kaymıştır. Acem tüccarı için burasının uğrak bir yer olduğunu kolaylıkla anlayabiliyoruz; çünkü Koza Han zaman zaman Acem Han ismiyle de anılır olmuştur.¹⁶⁴ Kent, Osmanlı Anadolu'su içerisinde çok daha büyük kredilerin bağlandığı kredi piyasasıyla hatta Kayseri gibi şehirlerdeki borç piyasasının tersine büyük kreditorlerin varlığıyla ön plana çıkarken Acem tüccarlarının da bu borç ağları içerisinde kendilerine yer bulduğu anlaşılıyor. Bursa Yenişehir'deki hanlarda mütemekkin Acem cemaatinin çoklukla muntika ahalisine borç veren grup olarak tanımlanması tam da bu sebep-

¹⁵⁴ Yıldırım 2013, s. 221.

¹⁵⁵ Yıldırım 2013, s. 207.

¹⁵⁶ Varlık 1988, s. 306.

¹⁵⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2005b, s. 16.

¹⁵⁸ Köse 2019, s. 48.

¹⁵⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2005b, s. 24.

¹⁶⁰ Afyon Şer'iyeh Sicili 509, 41/73, Evail-i Receb 1077-28 Aralık 1666-6 Ocak 1667.

¹⁶¹ İnalçık 1969, s. 108 vd.

¹⁶² İnalçık 1995, s. 92.

¹⁶³ BOA. A. {DVNSMHHM: 89, s. 23/62, 10 Cemazeyilahir 1053-26 Ağustos 1643. Bazı Acem tüccarının da Bolu ve Geyve taraflarında denklemlerini çözüp Bursa'ya gideriz diyerek “her biri bir tariklet” İstanbul'a ulaşarak vergiden kaçtıkları anlaşılmaktadır. BOA. A. {DVNSMHHM: 89, s. 89/221, 23 Cemazeyilahir 1053-8 Eylül 1643.

¹⁶⁴ Yaşayanlar 2017, s. 572.

le olmalıydı. Nitekim mıntika hakkında XIX. yüzyılda kaleme alınan bir raporda "bu tâife-i merkumenin bu makûle müstakrizlere teaddi ve hasarları vuku bulmakta idüğü" ifadelerine yer verilmiştir.¹⁶⁵

Balıkesir civarında Acem Ermenileri ise kayıtlarda XVII. yüzyıl başlarında görünmeye başlamıştır. Acem ya da Ermeniyân şeklinde adlandırılan mahalleleri olmakla beraber ilk zamanlarda şehrin her mahallesinde evler alırken yüzyılın ortalarında artık çoklukla Ali Fakih Mahallesinde toplanmaya başladıkları, hatta bir evi de ibadethane haline getirdikleri anlaşılıyor.¹⁶⁶ Balıkesir'deki bu gelişme Manisa ve Afyon'a yaşanan Ermeni göçüyle yaklaşık aynı dönemlere denk gelmektedir. Bu dinamikler yer yer vurguladığımız Celali kargaşalığı döneminde Doğu vilayetlerinden göçen Ermeni unsurların bir yansıması olarak okunmalıdır. Dolayısıyla Anadolu Ermenisi ile Acem Ermenileri burada da hayli karışık halde bulunmakta idiler. Yine Balıkesir'in art alanında ve XVI. yüzyıldan itibaren önemli bir kırsal coğrafyaya da hitap eden Edremit Acem Hanı¹⁶⁷ adlı bir han barındırırken coğrafya olarak çok da uzak olmayan; ancak Hüda-vendigâr Sancağı dâhilinde bulunan Bergama'da da yine Acem Hanı¹⁶⁸ adlı bir han bulunmaktaydı. Bergama'daki Acem varlığının mekânsal olarak hanla sınırlı olmayışını, XVIII. yüzyılda Bergama'da Acem taifesinden bazı kişilerin "sâkin" olduklarına dair de bir kayıttan anlayabilmekteyiz.¹⁶⁹ Dolayısıyla bu tarihlerde şehirde "tâife" olarak tanımlanabilecek bir nüfus olmalıdır. Esasen Balıkesir civarı, İzmir'in kuzeyinde Çandarlı körfezi ile Edremit körfezi vasıtasıyla Midilli civarı ile irtibatı bulunan ve aynı zamanda aba imali ile de bilinen bir alanı tanımlamaktaydı, bu zengin iktisadi alan içerisinde Acem tüccarlarının yer alması hiç de şartııcı değildir.

VIII-İzmir ve Civarı

İzmir, XVI. yüzyılın son mufassalında her ne kadar önceki tahrir ile mukayese edildiğinde nüfus olarak iki katından fazla büyümüş ise de şehrin iktisadi potansiyeli elli yıl öncekinden çok da farklı renkler barındırmıyordu; üstelik Osmanlı merkez yönetimi için İzmir'in önemi de henüz değişmemişti. 1610 senesinden itibaren George Sandys gibi İzmir'e gelen batılıların gözlemlerinden de şehrin önceki dönem ile mukayese edilemeyecek oranda farklılaştığını çıkarabiliyoruz.¹⁷⁰ Bu farklılaşma ilk zamanlarda İzmir ve art alanında yer alan ürünler ile ilgili bir durum iken takriben 1620 itibarıyla Avrupalı tüccarların İzmir'i Halep'e nazaran daha güvenli bir şehir olarak görmesi ve yine bu dönemde şehirde var olmaya başlayan Ermeni/Acem tüccarının İzmir'i uluslararası ticaret alanına taşıması ile ilgili hale gelmişti.¹⁷¹

İzmir civarının bahse konu Acem tüccarıyla tanışması XVII. yüzyılın ilk on yılı civarında olmalıdır. 23 Ocak 1626 tarihli ve İzmir Kadısı'na, Aydın ve Saruhan Beyleri

¹⁶⁵ BOA. A.şd.: 3258, s. 6, 11 Ramazan 1261-13 Eylül 1845.

¹⁶⁶ Mutaf 2014, s. 4-7. Makale, daha önceden de yayınlanmıştır. Bkz. Mutaf 2003, s. 75-78.

¹⁶⁷ Genç 2014, s. 43-44.

¹⁶⁸ Erdoğan 1965, s. 118-19.

¹⁶⁹ BOA. İE. HR: 17/1584, 6 Zilkade 1107-7 Haziran 1696.

¹⁷⁰ Sandys 1615, s. 14-15.

¹⁷¹ Goffman 1995, s. 44 vd.

ile bu sancakların kadılarına hitaben kaleme alınan bir divan hükmü sürecin nasıl başlamış olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“...Mizan-ı Harir emini olan Yasef nâm Yahudi dersaadetime arz-ı hâl sunub mahrûsa-i Bursa'ya Acem'den ve sâir yerlerden gelen harir yükleri mahrûsa-i mezbûrede fûrûht olunmayub Frengistana götürmek için her yük başına üçer bin akça resm-i mizan ve altı guruş yasakîyeleri Bursa'da alunur iken hala bazı tüccar harirleri Frengistana götürmek için İzmir iskelesine getirüb yüklerinden yük başına ancak on-beş guruş verüb bu sebeb ile mal-ı mirîye gadr ve benim iltizamıma külli kesr...”¹⁷²

Kaydın devamı tahmin olunacağı gibi mültezim zararının tazmin edilmesini, malum vergi ödenmeyince İzmir'den gemilerin çıkmamasını, şayet çıkmış ise bahse konu verginin konsoloslardan tahsil olunmasını talep etmekteydi. Bu isteklerine uygun amir bir hüküm rica eden mültezimin talebi İstanbul tarafından olumlu olarak karşılanmıştı. Ankara-İzmir ilişkisinde sof etrafında gelişen ilişkiler örneğinde olduğu gibi, bir şekilde mamul madde olarak başlayan ticaret en nihayetinde hammadde talebine kadar gelip dayanır ve bir defa öğrenilen daha az vergi ile mal satılabilmek metodu mutlaka galip gelir. Burada da bu kural işlemiş, yüzyılın ortalarına gelindiğinde İzmir, doğu ve batı arasındaki ipek gibi bazı malların ticaretinde önemli bir alışveriş merkezi olarak parlarmıştır. Kayıtlarda çoğunluğunun kuyumcu olarak tanımlandığını düşünürsek İzmir'de ticaret amacıyla bulunan Acem tüccarları tıpkı Bursa'da olduğu kentin kredi-borç ilişkilerinde oldukça aktif olmalıydılar. İzmir'in farklı yerlerine dağıldıkları anlaşılın grubun ilişkilerinin yoğunlaştıkları yerlerden birinin Muhtesib Hanı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷³ Acem Han adlı günümüze ulaşmayan bir han da İzmir hanları arasında ifade edilmektedir.¹⁷⁴ Kentin XVII. yüzyıldaki yükselişinin çevresindeki emek piyasasını da şekillendirdiğini Ege adalarından gelen işgücünden de anlayabiliyoruz. Bu işgücüne paralel olarak kentin tüccarları Menderes ve Gediz ovaları boyunca faaliyetlerini yoğunlaştırmışa benziyorlar. İzmir'in art alanında bulunan ve Anadolu'nun önemli dokumacılık merkezlerinden olan Tire'de de Acem Han isimli bir hanın varlığı,¹⁷⁵ zirai mahsulleri ve muhtemelen pamuk ile tanınan Güzelhisar'da (Güzelhisar-ı Aydın)¹⁷⁶ Acemler Hanı adlı bir hanın bulunması¹⁷⁷ ve yine Acem cemaatinin bir kısmının Midilli'de konuşlanıp¹⁷⁸ tüccarın bir kısmının Hacı Mustafa Hanı'nda¹⁷⁹ kalması bu duruma işaret etmektedir. Öte taraftan, tarihler 1670'li yıllara geldiğinde İzmir gümrüğünden kaçmak isteyen bazı

¹⁷² BOA. MAD.d.: 9826, s. 21, 2 Rebiülahir 1033-23 Ocak 1624.

¹⁷³ BOA. AE. SAMD. III: 34/3256, 10 Zilkade 1126-17 Kasım 1714.

¹⁷⁴ Atay 2003, s. 74.

¹⁷⁵ BOA. AE. SSLM. III: 300/17590, 16 Cemazeyilevvel 1211-17 Kasım 1796. Belgede yapının Saliha Sultan Kethüdası Kürd Osman Ağa tarafından Fatih Camii'nde mevlid-i şerif kiraati için vakf eylediği evkafın müsakkafatından olduğu kaydedilmiştir.

¹⁷⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2006, s. 82, 84. Evliya, Güzelhisar'dan bahsederken “...ve mahsûlünün memduhu pembesi ve pembe ipliği ve dimisi ve bezi ve bademi ve susamı ve helvası ve mahub u mahubesi ve beyaz ekmeği...” ifadelerine yer verir.

¹⁷⁷ XIX. Yüzyılda Güzelhisar'da Yukarı Acem Han ve Aşağı Acem Han adlı iki han bulunmaktadır. Bkz. BOA. MAD.d. 19450, s. 3.

¹⁷⁸ BOA. A. {DVNSMHHM: 96, s. 148/753,754,757, Evail-i Şevval 1089-16-25 Kasım 1678.

¹⁷⁹ BOA. A. {DVNSMHHM: 96, s. 148/753, Evail-i Şevval 1089-16-25 Kasım 1678.

tüccarın mallarını İzmir’e varmadan Turgutlu ya da Alaşehir taraflarında açarak, bohçacılar marifetiyle köylerde sattıkları da anlaşılıyor¹⁸⁰. Turgudlu’daki Acem Han¹⁸¹ bu hadiselere işaret ediyor olmalıdır.

Sonuç

1550’lerden 1800’lere kadar uzanan bir süre zarfında Osmanlı Anadolu’sunda Acem tüccarlarının haritalandırılmasına eğilen bu çalışma, hem dönemleme hem de ticari unsurların coğrafi dağılımı konusunda önümüze iki önemli resim koyuyor. Bunlardan ilki erken zamanlarda dahi Acem tüccarının Anadolu’yu kesen ana ulaşım arterlerin dışına çıkıp irili ufaklı çok sayıdaki kasaba ve kentte kendine yer bulmuş olmasıdır. Bu durum çoğunlukla birer transit ya da uzun mesafe taciri olarak nitelenen Acem tüccarının en azından Anadolu’daki faaliyetlerinde yerleşme unsurunun göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koyuyor. Bu unsur özellikle Acem tüccarların faaliyetlerine ilişkin çıkarılacak bir dönemlemede devamlılık ve kırılmaların yakından takip edilmesine de yardımcı olabilir. Özellikle XVIII. yüzyıl boyunca uluslararası ipek ticaretinde Anadolu’ya alternatif kanalların açılması veya sof ticaretinde daha çok hammadde ihracına doğru yönelen dönüşüm düşünüldüğünde Acem tüccarlarının faaliyetlerinin Anadolu’daki yerel ve bölgeler arası ticarete yoğunlaşmış olabileceği pek de ihmal edilebilecek bir ihtimal değil. Acem tüccarının farklı dönemlerdeki faaliyetlerine yönelik dönüşüm izleri, bizi Acem varlığına dair Anadolu haritasının gösterdiği ikinci resme götürüyor. Acem tüccarının Anadolu’daki coğrafi varlığı XVI. yüzyıl Anadolu darphaneleri haritasıyla neredeyse birebir uyuyor. Osmanlı darphanelerinin esas itibarıyla gümüş ihtiyacını piyasadan karşıladığı bir dünyada Acem tüccarının darphane yerlerinin etrafında görünmesi pek de şaşırtıcı değildir. Ancak gönderilen sayısız emirden de anlaşılacağı üzere bu durumun, onları ipek ya da sof ticaretinin ötesinde değerli maden tüccarlarına dönüştürdüğünü göz ardı etmemek gerekir. XVI. yüzyılın ortalarındaki Safevî tağşişi ile başlayan, neredeyse 1640’lara kadar devam eden süreç; Osmanlı para sistemi için Halil Sahillioğlu tarafından çok haklı bir biçimde sikke tashihleri devresi olarak adlandırılmıştır.¹⁸² Bu dönem Anadolu’daki para düzenini yerle yer eden Acem tüccarlarının gümrük bölgesi olarak tarif ettiğimiz Doğu ve Güneydoğu bölgeleriyle batı bölgeleri arasındaki akçe kur değerlerinden kaynaklı arbitraj fırsatı tüccarları doğuya gümüş taşımaya sevk etmişti. Osmanlı merkezinin 1550-1650 arasındaki dönemde Acem tüccarına ilişkin çıkardığı emirlerin çoğunluğunun gümrük ve gümüş akışıyla ilgili olması bunu doğrulamaktadır. Merkezin Acem tüccarın faaliyetlerine yönelik artan ilgisini kuruşa dayalı bir para sistemine geçilmeye başlanan XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başlarında da görmekteyiz. Bu durum XVII. yüzyılın ara devrinde ve XVIII. yüzyılın izleyen döneminde Acem tüccarının gümüş ticaretine ilgi duymadığını göstermez; ancak şu ana kadar olan araştırmamız özellikle görece istikrarlı bir para düzeninin kurulduğu XVIII. yüzyıl boyunca bu faaliyetin azalmış olabileceğinin izlerini

¹⁸⁰ BOA. MAD. d. 21880, s. 24/62 (18 Z 1083-6 Nisan 1673).

¹⁸¹ BOA. D. BŞM. d. 853/A, s. 11; Bkz. Telci 2004, s. 11.

¹⁸² Sahillioğlu 1965, s. 3-17.

veriyor.¹⁸³ Giderek yerel unsurlarla bütünleşen Acem tüccarlarının paranın istikrar kazandığı dönemde daha çok iç piyasanın finans araçlarına yönelip yönelmedikleri, eğer yöneldilerse XIX. yüzyıl kaynaklarının işaret ettiği üzere bazı bölgelerde yerleşik kreditorlere dönüşüp dönüşmedikleri veya iltizam sisteminin para sağlayıcılığı işine yatırım yapıp yapmadıkları soruları ufuk açıcı araştırma konuları olarak önümüzde duruyor.

¹⁸³ Bölükbaşı 2013, s. 59-61; Bölükbaşı 2014, s. 21-26.

KAYNAKLAR

1. Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Müteferrik Evrak

AE. SABH. I	Ali Emiri Abdülhamid I 100/6856.
AE. SAMD. III	Ali Emiri III. Ahmed 16/1419, 18/1718, 34/3256.
AE. SMHD. I	Ali Emiri I. Mahmud 7/435.
AE. SMST. II	Ali Emiri I. Mustafa 15/1445.
AE. SSLM. III	Ali Emiri III. Selim 53/3164, 300/17590.
AE. SSÜL. II	Ali Emiri II. Süleyman 21/2153, 32/3101.
AE. SMST. II	Ali Emiri II. Mustafa (AE. SMST. II), 38/3740.
C. DRB	Cevdet Darphane 35/1739.
C. EV	Cevdet Evkaf 35/1746.
C. İKTS	Cevdet İktisat 1/22, 8/396, 17/844, 32/1586, 39/1924, 40/1976, 45/2237.
C. ML	Cevdet Maliye 351/14425.
İE. DH	İbnülemin Dahiliye 4/301.
İE. HR	İbnülemin Hariciye 17/1584.
İE. ŞKRT	İbnülemin Şükr ü Şikâyet, 1/55, 4/294.
İ.EV	İrade Evkaf 1/39.
İ. ML	İrade Maliye, 17/64.

b. Defterler

D.ŞM. d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri 8852, 853/A
A.}d.	Sadaret Defterleri 3258.
A.DVNS.NMH.d	Name-i Hümayun Defteri 5.
A.{DVNSMHH	Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri 3, 21, 23, 27, 36, 78, 79, 89, 96, 115, 118, 121, 127, 131, 132.
MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler 2775, 7281, 9826, 10306, 19450, 21880

c. Şer'iyeye Sicilleri

Afyon Şer'iyeye Sicili	509, 527.
Amasya Şer'iyeye Sicili	17.
Ankara Şer'iyeye Sicili	55, 56, 63.
Diyarbakir Şer'iyeye Sicili	313.
Harput Şer'iyeye Sicili	382.

2. TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayımlanmış Kadı Sicilleri

İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil C. 20.

3. Diğer Kaynaklar

a. Kaynak Eserler

- Evliya Çelebi 2005a *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1.Cilt, 2. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman.
- Evliya Çelebi 2005b *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul.
- Evliya Çelebi 2006 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul.

b. Araştırma Eserler

- Aghassian ve Kèvonian 1999
Michel Aghassian ve Kèram Kèvonian, "The Armenian Merchant Network: overall autonomy and local integration," *Mercantants, Companies and Trade, Europe and Asia in the Early Modern Era*, eds. Sushil Chaudhury ve Michel Morineau, Cambridge University Press, Cambridge, s. 74-94.
- Akıncı 2007
Halis Akıncı, *Hurufat Defterlerine Göre Kır-İli Kazası*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Akman 2018
Ekrem Akman, "19. Yüzyıl Siverek'inde Şehir Ticaret Mekân," *Mukaddime Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 9, sayı 1, s. 23-44.
- Akıl 2006
Hayriye Akıl, "Eski Halep Yolu Üzerinde Az Bilinen İki Yapı: Ceyhan Kurtkulağı Kervansarayı ve Camisi," *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 15, sayı 3, s. 141-160.
- Andreasyan 2013
Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, (1608-1619)*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Arslan 2014
Hasan Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı*, Dulkadiroğlu Belediyesi, Ankara.
- Aydoğmuşoğlu 2012
Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticari Hayat," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Dergisi*, sayı 48, s. 365-385.
- Atay 2003
Çınar Atay, *Kapanan Kapılar İzmir Hanları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir.
- Bakı 1951
Edip Ali Bakı, *Şer'ie Sicillerine Göre XVII, XVIII'inci Asırlarda Meçhul Halk Tarihinden Yapraklar*, Yeni Matbaa, Afyon.
- Baladouni ve Makepeace 1998
Vahé Baladouni and Margaret Makepeace, *Armenian Mercantants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: Eng-*

- lish *East India Company Sources*, American Philosophical Society, Philadelphia.
- Baibourtian 2018 Vahan Baibourtian, "Participation of Iranian Armenians in the World Trade in the 17th Century," *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au Début de l'ère Moderne*, eds. Sushil Chaudhury ve Kéram Kévonian, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, s. 43-48.
- Bilici 1992 Kenan Bilici, "Kastamonu Şehir Merkezi'nin Teşekkülünde Ticaret Yapılarının Rolü," *Vakıf Haftası Dergisi*, sayı 9, s. 311-320.
- Bournoutian 2001 George A. Bournoutian, *Armenians and Russia 1626-1796: A Documentary Record*, Mazda Publishers, California 2001, vd.
- Bournoutian 2005 George A. Bournoutian, *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz, Vol. 1 Introduction and Annotated Translation from the Critical Text*, Mazda Publishers, California.
- Boyacıoğlu 2010 Didem Boyacıoğlu, "Arap Hanı ve Yapının 18-19. Yüzyıl İstanbul Hanları İçindeki Yeri," *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, cilt 15, sayı 2, s. 9-21.
- Bölükbaşı 2013 Ömerül Faruk Bölükbaşı, "Osmanlı Taşra Darphaneleri (1697-1758)," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 29, s. 27-76.
- Bölükbaşı 2014 Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları 1691-1835," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 30, s. 19-96.
- Braudel 2004 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Mübadele Oyunları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara.
- Cengiz 2008 Ahmet Cengiz, *XVIII. Yüzyılda Larende (Karaman) Şehrinin Fiziki ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Konya.
- Çakmak 2020 Ömer Çakmak, "On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 67, s. 157-179.
- Çınar 2013 Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa'nın Vakfı Ayıntab'daki Vakıf Boyahaneleri," *Vakıflar Dergisi*, sayı 40, s. 33-53.
- Davis 1970 Ralph Davis, "English Imports from the Middle East 1580-1780," *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook, Routledge, New York, s. 196.
- Denktaş 2005 Mustafa Denktaş, "Şer'iyeye Sicil Defterlerinin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi (Kayseri Ölçeği)," *Kayseri EÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 18, sayı 1, s. 51-66.
- Dıġıroġlu 2017 Filiz Dıġıroġlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun'daki Acem Topluluġu", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, eds. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt vd., Mahya Yayıncılık, İstanbul, s. 269-292.

- Erdoğan 1965 Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimarisinin Otantik Yazma Kaynakları," *Vakıflar Dergisi*, sayı 6, s. 111-136.
- Erdođru 2002 M. Akif Erdođru, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar (1580-1640)," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt 17, sayı 1, s. 1-12.
- Eroğlu vd. 2013 Cengiz Eroğlu, Murat Babuçođlu vd., *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultaniye-i Karapınar*, Özyurt Matbaacılık Ankara.
- Erim 1991 Neşe Erim, "Trade, Traders and the State in Eighteenth-Century Erzurum," *New Perspectives on Turkey*, cilt 5-6, s. 123-149.
- Erim 2019 Neşe Erim, *Osmanlı Doğu Ticareti: 18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, Libra Kitapçılık, İstanbul.
- Eyice 1996 Semavi Eyice "Büyük Han," *DİA*, cilt 6, s. 514-515.
- Faroqhi 1991 Suraiya Faroqhi, "Traders and Customs Officials in 1600's Iskenderun," *New Perspectives on Turkey*, sayı 5-6, s. 107-123.
- Faroqhi 2022 Suraiya Faroqhi, "Religious Interactions and Transnational Diplomatic Representation, Protection for Persian Traders (Acem tüccarı) in the Ottoman Lands around 1700," *Asian Culture, Diplomacy and Foreign Relations, Volume II, Individual Nations and Cases*, ed. C. X. George Wei, Brill, Leiden, Boston s. 199-220.
- Ganjalyan 2016 Tamara Ganjalyan, *Diaspora und Imperium: Armenier im Vorrevolutionären Russland (17. bis 19. Jahrhundert)*, Böhlau Köln, Wien.
- Genç 1987 Mehmet Genç, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat," *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara, s. 145-169.
- Genç 2014 Serdar Genç, "Edremit Hanları ve Hanların Misafirleri," *History Studies*, cilt 6, sayı, 4, s. 41-56.
- Ghougassian 2018 Vazken Ghougassian, "Wealthy Merchants and Factors. The Legacy of Julfa," *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au Début de l'ère Moderne*, eds. Sus-hil Chaudhury ve Kéram Kévonian, Maison Des Sciences De L'homme, Paris, s. 51-61.
- Gül 2011 Abdülkadir Gül, "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme," *History Studies*, cilt 3, sayı 1, s. 113-129.
- Goffman 1995 Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya, 1550-1650*, çev. Ayşen Anadol ve Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Goffman 2004 Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul.

- Gökçe 2016 Evren Gökçe, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta (İdarî Demografik ve Ekonomik Yapı)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Isparta.
- Göyünç 1970 Nejat Göyünç, "Eski Malatya'da Silahtar Mustafa Paşa Hanı," *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 1, s. 63-92.
- Gümüş 2014 Ercan Gümüş, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara.
- Herzig 1992 Edmund M. Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports in the Safavid Period," *Iranian Studies*, sayı 25, s. 61-79.
- Himmetoğlu 2020 Emel Himmetoğlu, "Osmanlı İhtida Hareketleri ve Adana'da İhtidâ Edenler (1750-1799), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 13, sayı 74, s. 141.
- İnalcık 1969 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, cilt 29, sayı 1, s. 97-140.
- İnalcık 1995 Halil İnalcık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, Harvard University Press, Cambridge.
- İnalcık 1996 Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu," *Belleten*, cilt 60, sayı 227, s. 165-190.
- İnalcık 2000 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C.1 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren yayıncılık, İstanbul.
- İnciciyan 1976 İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Baha Matbaası İstanbul.
- İpşirli 1987 Mehmet İpşirli, "XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri," *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 57-70.
- İslamoğlu ve Keyder 1977 Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review Fernand Braudel Center*, cilt 1, sayı 1, s. 31-55.
- İssawi 1970 Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830- 1900: Rise and Decline of a Route," *International Journal of Middle East Studies*, cilt 1, sayı 1, s. 18-27.
- İvanova 2003 Svetlana Ivanova, "The Empires "Own" Foreigners: Armenians and Acem Tüccar in Rumeli in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Oriente Moderno Nuova Serie*, cilt 22, sayı 83, s. 681-703.
- Jabbari 2003 Houshang Jabbari, *Trade and Commerce Between Iran and India During The Safavid Period (1555-1707)*, Indian Bibliographies Bureau, Delhi.
- Jennings 1993 Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York University Press, New York and London.

- Kahraman ve Arıkan 2017 Nurfeddin Kahraman ve Refik Arıkan, "İstanbul'u Anadolu'ya Bağlayan Kadim Yol Üzerinde Tarihi Bir Yapı: Lefke Rüstem Paşa Kervansarayı," *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 5, sayı 46, s. 222-233.
- Kars 2018a Rümeyisa Bilgili Kars, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konyalı Tüccarların Faaliyetleri Kapsamında İç Ticarete Konu Olan Emtia," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 11, sayı 60, s. 309-322.
- Kars 2018b Rümeyisa Kars, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'ya Gelen Tüccarların Faaliyetleri," *Social Sciences Studies Journal*, cilt 4, sayı 13, s. 311-14.
- Kasaba 1993 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kavak 2008 Nuri Kavak, *Kırım Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara.
- Kavak 2009 Nuri Kavak, "Kırım'ın Karasu Kazasında Bulunan Ticari Mekânlar ve Vakıf Eserleri 1683-1744 Şer'iyeye Sicillerine Göre," *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 1, sayı 1, s. 111-124.
- Kavak 2016 Nuri Kavak, "Acem Tüccarının Trabzon'dan Başlatıp Kırım Topraklarında Süren Serüveni (1680-1755)," *The Journal of Academic Social Science Studies*, sayı 48, s. 69-76, vd.
- Kèvonian 1975 Kèram Kèvonian, "Marchands Arméniens au XVIIIe Siècle [À propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699]," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, cilt 16, sayı 2, s. 199-244.
- Kılıç 2007 Orhan Kılıç, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk Ermeni İlişkileri," *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, 3. Cilt, haz. Metin Hülalü vd., Kayseri 2007, s. 439-474.
- Kocakaplan 2017 Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kokdaş 2021 İrfan Kokdaş, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü: Acem Tüccarları ve Hemşehrilik Ağları," *HÜTAD*, sayı 34, s. 227-253.
- Köse 2013 Ensar Köse, "18. Yüzyılın İlk Yarısında İçel ve Antalya Sahillerinde Ticaret," *Cedrus*, sayı 1, s. 299-328.
- Köse 2019 Ensar Köse, "Acem Ermeni Tüccarın Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri (18. Yüzyılın İlk Yarısında)," *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*, eds. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir, s. 43-62.

- Kurt 2021 Yılmaz Kurt, "Adana Ermenileri veya Erâmine-i Acem", https://www.academia.edu/21655410/7_Adana_Ermenileri_ve_Eramine-i_Acem, (Erişim: 11.03.2021).
- Kopraran 1987 Kazım Yaşar Kopraran, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Tokat Şehri," *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozumu, 2-6 Temmuz 1986*, Ankara, s. 38-56.
- Lamprakos 2017 Michele Lamprakos, "Life in the Khans: The Venetians in Early Ottoman Aleppo," *Muqarnas*, sayı 34, s. 125-155.
- Zarcone ve Zarinebaf 1993 Thierry Zarcone, Fariba Zarinebaf, *Les Iraniens d'Istanbul*, Peeters Publishers, İstanbul.
- Mantran 1987 Robert Mantran, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti," *Bellekten*, cilt 51, sayı 201, çev. Zeki Arıkan, s. 1433-1443.
- Masters 2000 Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, eds. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 19-94.
- Matthee 1994 Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy," *Cahiers du Monde Russe*, cilt 35, sayı 4, s. 739-761.
- Matthee 1999 Rudolph Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McCabe 1999 Ina Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, Scholars Press, Philadelphia.
- McCabe 2018 Ina Baghdiantz McCabe, "Caucasian Elites and Early Modern State-building in Safavid Iran," *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au Début de l'ère Moderne*, eds. Sushil Chaudhury ve Kéram Kévonian, Paris, s. 91-102.
- Morineau 2018 Michel Morineau, "Questionnaire pour Les Arméniens aux 17e et 18e siècles. Présence, position et place dans l'oekoumène économique," *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au Début de l'ère Moderne*, eds. Sushil Chaudhury ve Kéram Kévonian, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, s. 21-42.
- Mutaf 2003 Abdülmecit Mutaf, "Balıkesir'de İskân Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri," *CBÜ Sosyal Bilimler*, cilt 1, sayı 1, s. 71-80.
- Mutaf 2014 Abdülmecit Mutaf, "XVII. Yüzyılda Ermenilerin Balıkesir'de İskânları," *Türk Tarih Kurumu 100. Yılında Dünya Savaşı*

- Türk-Ermeni Külliyyatı V*, eds. Mehmet Metin Hülagü vd. İstanbul, s. 1-9.
- Muşmal 2000 Hüseyin Muşmal, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Ekonomik ve Sosyal Hayat 1640-1650*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Odabaşı 2018 Zehra Odabaşı, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Konya Ekonomisi Sahib Ata Medresesinin Malî Kaynakları," *XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-17 Eylül 2014*, 4. Cilt, 4. Kısım, Ankara, s. 1445-1463.
- Oğuz 1924 Remzi Oğuz, *Adana Ticaret Rehberi*, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul.
- Oğuzoğlu 1970 Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Konya Şehrindeki Üretim Faaliyetleri Hakkında Bazı Bilgiler," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, cilt 12, s. 611-621.
- Öntuğ 2003 Mustafa Murat Öntuğ, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir, Şehrin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Konya.
- Özdem 2016 Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale.
- Özergin 1959 Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, (İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi), İstanbul.
- Özkan 2011 Ela Özkan, *53 Numaralı Adana Şer'iyeh Sicili*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- Özkul 2014a Ali Efdal Özkul, "Silk Production and Trade in Ottoman Cyprus," *Festschrift In Honor of Ioannis P. Theocharides, Studies on Ottoman Cyprus*, eds. Evangelia Balta vd., İstanbul The Isis Press, İstanbul, s. 171-214.
- Özkul 2014b Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ermeni Toplumunu ve Faaliyetleri," *Yeni Türkiye*, sayı 60, s. 523-564.
- Öztürk 2020 Şeyda Sağlam Öztürk, *67 Numaralı Ayıntab Şer'iyeh Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1128-1129 /M. 1716-1717 S. 429-603)*, (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep.
- Özvar 2005 Erol Özvar, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar," *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, ed. Coşkun Çakır, Klasik Yayınları, İstanbul, s. 105-124.
- Telci 2004 Cahit Telci, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Turgudlu Esnafı", *Manisa Dergisi*, 27 (Haziran 2004), s. 8-18
- Ünal 1973 Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum İli Dâhilindeki İslâmî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, cilt 6, s. 49-144.

- Pamuk 2007 Bilgehan Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt 22, sayı 2, s. 125-143.
- Pamuk 2013 Bilgehan Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII. Yüzyıllar)," *Bellekten*, cilt 77, sayı 279, s. 523-545.
- Refik 1988 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Schütz 1975 E. Schütz, "Eine Armenische Chronik von Kaffa aus der Ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, cilt 29, sayı 2, s. 133-186.
- Selen 1949 Hamit Sadi Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları," *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 11-12, s. 102-109.
- Sönmez 2015 Serpil Sönmez, *Tanzimat'a Giden Yolda Bir Osmanlı Kenti: Sivas, (1777-1839)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara.
- Şahin ve Emecen 1988 İlhan Şahin-Feridun Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı," *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 7-8, s. 287-308.
- Solak ve Sak 2014 İbrahim Solak ve İzzet Sak, *38 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1103-1104/1692-1693) Transkripsiyon ve Dizin*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya.
- Varlık 1988 Mustafa Çetin Varlık, "Evliya Çelebi'ye Göre Kütahya ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri ile Karşılaştırılması," *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, s. 299-308.
- Yanar 2016 Şenay Yanar, "17. Yüzyıl İran ve Osmanlı Tarihine Dair Bir Kaynak: Agulisli Zekeriya'nın Seyir Defteri," *Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, eds. Refik Arıkan ve Halim Demiryürek, Lotus, İstanbul, s. 990.
- Yaşayanlar 2017 İsmail Yaşayanlar, "Hân-ı Cedî'ten Koza Hanı'na Bir Ticaret Merkezinin Mekânsal ve Fonksiyonel Dönüşümü," *Sultan II. Bayezid ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, s. 572-593.
- Yeşilbaş 2015 Evindar Yeşilbaş, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme," *Bellekten*, cilt 79, sayı 286, s. 877-899.
- Yıldırım 2013 Ömer Yıldırım, *535 Numaralı Afyonkarahisar Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar.
- Yılmaz 1900 Leyla Yılmaz, *Batı Karadeniz Bölgesi Ticaret Yolları ve Bu Yollar Üzerindeki Hanlar*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Yinanç ve Elibüyük 1973

Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563) Cilt 1*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara.

Tabak 1992

Serap Tabak, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt 7, sayı 1, s. 191-215.

Taeschner 1924

Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz Nach Osmanischen Quellen*, Mayer & Müller, Leipzig.

Taş 1998

Kenan Ziya Taş, "XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri," *OTAM*, sayı 9, s. 367-387.

Tavernier 2006

Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Troebst 1993

Stefan Troebst, "Isfahan-Moskau-Amsterdam, Zur Entstehungsgeschichte des Moskaischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666-1676)," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, cilt 41, sayı 2, s. 190-209.

Turgay 1983

Üner Turgay, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century," *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècles)*, Ed.: Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, Presses universitaires de Provence, Paris, s. 297-316.

Turgay 1994

Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, Ed.: Çağlar Keyder vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 45-74.

Türkhan 2014

M. Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Haleb*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), İstanbul.

Türkmenoğlu 2016

Mehmet Ali Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Konya.

SUMMARY

This study is an attempt to map the commercial centers of Iranian Armenian merchants (Eramine-i Acem) in early modern Asia Minor. As recent scholarship has convincingly shown, the Armenian trading community appeared as intermediaries in conducting trade between Iran and the West, and consolidated their presence across Anatolia as early as the mid-sixteenth century. With this consolidation, merchants from New Julfa and their Armenian agents played an important role in exporting Iranian silk and Anatolian mohair to international markets. Although existing scholarship has rightly highlighted the role of these transmitters in developing flexible and mobile trading

companies in a wide commercial network stretching from Indonesia to India and from Iran to Europe, it has also placed biased emphasis on their role in long-distance trade. Such a conceptualization, however, ignores the localization of Armenian brokers and their interactions with regional power holders in various parts of Eurasia.

Far from attempting to fill this lacuna completely, this study simply serves as a prolegomenon for incorporating regional dynamics into the history of international trade. It shows that during the 1550-1800 period Armenian merchants were able to carve out strong commercial niches in several small towns and townlets outside the main international routes traversing the Anatolian plateau. They chose to settle in eight regions: a) a customs zone in Eastern Anatolia including the major cities of Van and Erzurum; b) a northern secondary route passing through Erzurum and Trabzon and a southern route leading to Diyarbakir; c) western parts of customs zone around the key nodes of Sivas, Amasya and Tokat; d) a wide central Anatolian plateau stretching from Ankara to Bolu and from Kayseri to Konya; e) Aleppo and its hinterland; f) a transition area between İzmir's hinterland and Central Anatolia comprising Afyon, Kütahya, Denizli and Balıkesir; g) İzmir and its hinterland; h) Bursa and its environs. Armenian merchants were also very active in Karasubazar, Crimea, which emerged as a center of maritime trade servicing the port cities along the Black Sea, while they successfully carried out their trade through the Anatolia-Cyprus route.

With their integration into these commercial zones, Armenian merchants rapidly diversified their interests beyond the trade in "oriental goods," as they invested in the acquisition of locally produced goods—whether textiles or raw materials—and their shipment to regional and imperial markets. Several archival documents demonstrate that the expansion of their commercial operations compelled Armenian merchants to overextend their stays at the travelers' inns and cooperate with local brokers, which, however, faced stiff resistance from local traders on the matters of fiscal obligations of Armenian merchants and provisioning rights of local dealers. Several imperial orders issued especially after the 1550s also reveal that Armenian merchants did everything to avoid any open clash with the state, although they frequently tried to escape customs duties and eagerly negotiated with the Ottoman authorities over trade regulations. However, in the 1550-1650 period the Ottoman/Mediterranean monetary crisis rather than tax evasion set the relations between the two as the Armenian merchants attempted to carry silver and precious metal from Western and Central Anatolia to Eastern customs zone and Safavid lands. Armenian merchants began to penetrate into different zones of the Ottoman economy at almost exactly the same time as the Empire took measures against the drain of silver to the East initiated first by the Safavid debasement in the mid-sixteenth century.

In the following period, several factors like the growing demand for silver in eastern Anatolia and Aleppo, the rising flow of American silver into the Mediterranean and prolonged military campaigns further contributed to destabilize the Ottoman currency system as silver became more valuable in Safavid lands than in the different Ottoman markets. Although it was a serious headache for Ottoman authorities, this destabilization and debasement of coins led the Armenian merchants to engage in arbitrage investing, which involved taking advantage of price discrepancies of silver between two

or more markets in the Safavid and Ottoman territories. The Ottoman authorities desperately sought to ban this silver trade, which erupted again in the late seventeenth and early eighteenth centuries when the Ottoman state tried to stabilize currency system through kuruş. Whether or not this silver trade conducted by the Armenian merchants survived in the eighteenth century requires further research. Probably it did not, for Ottoman sources suggest that a changing socio-economic profile of these merchants became clearly visible after the 1750s.